RECHTSGESCHIEDKUNDIGE BESCHOUWINGEN OVER HET ROMEINSCHE HUWELIJK

B. H. VOS.

RECHTSGESCHIEDKUNDIGE BESCHOUWINGEN OVER HET ROMEINSCHE HUWELIJK.

Rechtsgeschiedkundige Beschouwingen over het Romeinsche Huwelijk . . .

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN

DOCTOR IN DE RECHTSWETENSCHAP

AAN DE RIJKS-UNIVERSITEIT TE LEIDEN

OP GEZAG VAN DEN RECTOR-MAGNIFICUS

DR. G. JELGERSMA

Hoogleeraar in de Faculteit der Geneeskunde

VOOR DE FACULTEIT DER RECHTSGELEERDHEID TE VERDEDIGEN

op Woensdag 17 December 1913, des namiddags te 4 uren

DOOR

BERNARD HENRI VOS,

GEBOREN TE 's-GRAVENHAGE

LEIDEN — P. J. MULDER & ZOON — 1913

Aan de nagedachtenis

- van mijn Vader -

STELLINGEN.

I. Huwelijk en manus zijn in de Romeinsche rechtsgeschiedenis in oorsprong één en niet onderscheiden.

II. De vrouw, die met een filius familias huwt, komt in manu van diens vader.

III. Het senatus consultum genoemd in de Constitutio Tanta § 18 gaf kracht van wet aan Julianus' Edictum perpetuum.

IV. οἱ παρα beteekent in de Grieksch-Egyptische papyri in het algemeen de rechtverkrijgenden, in het bijzonder de erven.

V. De kennis van de geschiedenis en instituten van het Oud-Vaderlandsche Recht is onmisbaar voor den Nederlandschen jurist en dient verplicht gesteld te worden bij het candidaatsexamen.

VI. De morgengave is oorspronkelijk de symbolische verklaring, dat de concubitus, die het laatste element van de Germaansche huwelijksvoltrekking vormt, heeft plaats gehad.

VII. De toevoeging in een bouwcrediet-acte van de formule „dat de materialen door den enkelen aanvoer op of nabij het terrein van den bouw door den credietnemer in mindering van het verschuldigde bedrag aan den credietgever zijn geleverd," ontneemt den leveranciers het recht van reclame, terwijl de credietgever tot op het oogenblik der verwerking van de aangevoerde materialen als eigenaar daarvan te beschouwen is.

VIII. Indien, nadat de huurder eerst één huis in huur heeft gehad, hij van denzelfden eigenaar een bijliggend huis daarbij huurt tot een gemeene som en onder beding, dat de beide panden door eenig bouwwerk worden vereenigd, zoo gelden nà de voltooiïng van dat bouwwerk de privilegiën van den verhuurder voor de geheele huursom ook ten opzichte der goederen, die zich voor de voltooiïng in het eerst gehuurde huis bevonden en nog bevinden.

IX. Overdracht van aandeelen op naam eener naamlooze vennootschap geschiedt op de wijze als in de acte van oprichting der vennootschap is bepaald.

X. Ten onrechte beweert ENDEMANN, dat de overeenkomst van verzekering geen kansovereenkomst is.

XI. Indien, ingeval van dagvaarding der erven aan het sterfhuis aldaar geen der erven of huisgenooten van deze wordt gevonden, maar eenig ander persoon, bewoner van het sterfhuis, behoeft niet volgens art. 2 van het wetboek van burgerlijke rechtsvordering gedagvaard te worden en kan het afschrift van het exploit aan den daar aanwezigen persoon gelaten worden.

XII. Ten onrechte behandelden Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland het plan van uitbreiding der Gemeente 's-Gravenhage als een geschil van Bestuur.

XIII. *a.* Gemeenten zijn onbevoegd bij het maken van het plan van uitbreiding voor te schrijven welke soort huizen op bepaalde terreinen moeten gebouwd worden.

b. Gemeenten zijn verplicht op het plan van uitbreiding de „woonstraten" te traceeren.

XIV. De enkele verklaring „overwegend bezwaar te hebben tegen de scholen binnen een door de wet bepaalden kring" mits in den juisten vorm gedaan, bevrijdt van de verplichting opgelegd in art. 1 van de wet tot regeling van den leerplicht.

XV. Bij oplichting, afdreiging en afpersing door middel van brief moet als plaats waar het feit is gepleegd, worden aangemerkt die, waar de benadeelde tot de afgifte van het goed is bewogen.

XVI. Bij eendaadsche samenloop van een klachtdelict en eenig ander delict belet het ontbreken der klacht de vervolging van het andere delict niet.

XVII. Bij de behandeling op de terechtzitting kan tegen den beklaagde alleen dan een bevel van gevangenneming uitgevaardigd worden, indien van te voren rechtsingang is verleend.

XVIII. Belasting van gestegen grondwaarde is af te keuren.

XIX. De huurwaarde van huizen wordt bepaald door de marginale nuttigheid.

VOORREDE.

Door droeve gebeurtenissen genoopt plotseling van de Universiteit heen te gaan en onvoorzien in het midden van het spoedende leven geplaatst, kon ik niet met een afgerond stuk werks tot U komen, zooals ik zoo gaarne gedaan had.

Ik verontschuldig mij, Hooggeleerden der Juridische Faculteit, dat ik mij tot U wend met een onvoltooid proefschrift om Uw oordeel daarover te vragen.

Hoezeer had Professor TICHELAAR — hij ruste in vrede — het recht te verlangen, dat ik met een volledig geheel tot U kwam. Professor TICHELAAR gaf mij zoovele uren van zijn kostbaren tijd om met mij over het matrimonium te spreken en elk zijner woorden was mij een les, elke opmerking een verbetering van dit geschrift.

Het is met groote erkentelijkheid en diepen weemoed, dat ik aan Professor TICHELAAR terugdenk. Niet alleen wegens de groote welwillendheid, die hij mij betoonde gedurende mijn studietijd, bij het samenstellen van dit proefschrift in het bijzonder, maar ook omdat de gedachte aan de colloquia met hem — colloquia doctissima zijnerzijds — mij thans nog den moed geven, nu ik genoopt ben het recht van een geheel andere zijde, dan de

historische te beschouwen, toch aan mijn spaarzame dolce far niente-uren enkele af te dwingen, om de vriendschap met GAIUS en ULPIANUS aan te houden, om het „Archiv für Papyrusforschung" niet onopengesneden op mijn werktafel te laten liggen.

Hooggeleerde FOCKEMA ANDREAE, op hoogen prijs stel ik, dat U in mijn verzoek toegestemd heeft om als mijn promotor op te treden, terwijl mijn boekje reeds afgedrukt was en dit een Romeinsch-rechtelijk onderwerp behandelde. Maar, al behoort de stof ook niet rechtstreeks tot Uw speciaal gebied, toch zult U in de wijze van behandeling terugvinden, datgene wat U mij naast en behalve het Oud-Vaderlandsche recht, hebt onderwezen: het rechtshistorische denken.

Ik acht het een groot voorrecht Uw intieme college's en later Uw privatissima in het Jus Romanum-Hollandicum hodiernum bijgewoond te hebben.

Het is met de betuiging van mijn hartelijken dank aan U, dat ik van de Leidsche Alma Mater, aan wier boezem, in wier schoot ik een tijd van zon en geluk heb gekend, afscheid neem.

November 1913.

LIJST VAN DE GERAADPLEEGDE WERKEN.

VOORNAAMSTE GERAADPLEEGDE WERKEN,

Abhandlungen	der Bayrischen Academie VII.
ACCURSIUS,	Commentarius ad Institutiones.
ACHELIS, TH.,	De Entwickelung der Ehe.
AMIRA, K. VON,	Grundrisz des Germanischen Rechts.
Archaeologia,	miscellaneous tracts relating to Anti-
ARNDTS, L.,	Lehrbuch der Pandekten.
BACHOFEN, J. J.,	Das Mutterrecht, eine Untersuchung kokratie der alten Welt, u. s. w.
BECKER, W. A.,	„Gallus" oder Römische Scenen Augusts.
„ „ „	Handbuch der Römischen Alter-
„ u. MARQUARDT, J.	Idem
BEDA,	Historia Ecclesiastica gentis Anglo-
BEMMELEN, P. VAN,	Rechtsgeleerde Opstellen, II.
BELOCH, J.,	Die Bevölkerung des Griechisch-römi-
BERNHÖFT, F.,	Staat und Recht der Römischen verhältnis zu verwandten Rechten.
„ „	Zur Geschichte des Europäischen
Beyträge	zur Kunde des deutschen Rechts, I.
BLÜMNER u. HERRMANN,	Griechische Antiquitäten.
BLUNTSCHLI, J. C.	„Ehe" in Gesammelte kleine Schrif-
BÖCKING, ED.,	Institutionen, Lehrbuch des Rom. a/d Standpunkte unseres heutigen
BRINZ, A.,	Lehrbuch der Pandekten.
BRISSONIUS, B.,	De verborum quae ad ius civile fícatione.
BROUWER, H.,	De jure connubiorum apud Batavos
BRUNNER, H.,	Grundzüge der deutschen Rechts-
BRUNS, C, G.,	Fontes juris romani antiqui.
BÜHLER, G.,	Orient und Occident.
CANNENGIETER,	Ad legem Numae Pompilii.
„	De mutata romanorum nominum rationem.

*) De lijst der **klassieke bronnen** is aan het slot van het proefschrift

VOOR ZOOVER ZIJ GECITEERD ZIJN *).

	Zie LASAULX.		
		PARIJS,	1550.
		BERLIJN,	1893.
	i/PAUL'S Germanische Philologie. — 2e druk.	STRASZBURG,	1897.
quity, LIV, 2.	Zie THOMPSON.	LONDON,	1894.
	6e druk.	MÜNCHEN,	1868.
über die Gynai-			
	2e druk.	BASEL,	1897.
aus der Zeit			
		LEIPZIG,	1838.
thümer II.		„	1844.
III, IV.		„	1851.
rum.	(edidet ALFRED HOLDER.)	FREIBURG	ann. def.
		LEIDEN,	1891.
schen Welt.		LEIPZIG,	1886.
Konigszeit im			
		STUTTGART,	1882.
Familienrechts.	i/Zschr. f. vergl. Rechts-w.sch. Deel VIII.	„	1889.
	Zie REYSCHER.	TÜBINGEN,	1833.
	Zie HERRMANN.		
ten, I.	Aufsätze über Recht und Stat.	NÖRDLINGEN,	1879.
Privatrechts			
Rechtssystems.		BONN,	1843.
	2e druk.	ERLANGEN,	1888.
pertinent signi-			
	(ed. cura HEINECCII.)	HALLE,	1743.
recepto.		AMSTERDAM,	1665.
geschichte.	2e druk.	LEIPZIG,	1905.
	(ed. VI. MOMMSEN-GRADENWITZ).	FREIBURG—LEIPZIG,	1893.
		STRASZBURG,	1896.
	(edidit FELLENBERG).		
sub principibus			
		LEIDEN,	1774.

afgedrukt.

CLEMENS ALEXANDRINUS,	Stromata.
CONSTANT, BENJAMIN,	De la réligion.
Corpus inscriptionum graecarum, deel II.	
„ „ *latinarum*	
Corpus iuris civilis,	Institutiones.
„ „ „	Digesta.
CUIACIUS, JAC.,	Observationes et emendationes.
CZYHLARZ, K. VON,	Lehrbuch der Institutionen des Römi-
DARGUN, L. VON	Mutterrecht und Raubehe u. s. w.
„ „	Mutterrecht und Vaterrecht.
DEMELIUS, G.,	Die Rechtsfiction in ihrer Geschicht- matischen Bedeutung,
DERNBURG, H.,	Pandekten, III, Familien u. Erbrecht.
DIONYSIUS HALICAR- NASSENSIS,	Opera omnia, II, Antiquitates roma-
DIRKSEN, H. E.,	Die scriptores historiae Augustae.
DOMENGET, M. L.,	Institutes de Gaïus.
DONELLUS, H.,	Commentariorum de iure civili libri
DRUMANN, W.,	Geschichte Roms in seinem Uber- Republikanischen zur monarchischen
DU BOIS,	De concubinatu apud Romanos.
DUBRULLE, J.,	Des droits du mari sur la personne
DURUY, V.,	Histoire Romaine, jusqu'à l'invasion
EGGERS, F. W. TH.,	Über das Wesen und die Eigen- der alt-Römischen Ehe mit Manus.
ERMAN, A.,	Sind die XII Tafel echt?
„ „ u. KREBS, F.,	Aus den Papyrus der Königlichen
FELLENBERG, D.,	Jurisprudentia antiqua I.
FERRERO, G.	Grandezza e decadenza di Roma. III. La republica di Augusto. IV. Augusto e il grande Impero.
FISCHER, O. en HEULE, W.	Bürgerliches Gesetzbuch.
FRIEDBERG, E.,	Das Recht der Eheschliessung in schichtlichen Entwickelung.
FRIEDLÄNDER, L.,	Darstellung a/d Sittengeschichte August bis zum Ausgang der

	(edidit DINDORF).	LONDON,	1902.
		BRUSSEL,	1824/1834.
	(ed. KOEHLER).	BERLIJN,	1877/1888.
	(ed. MOMMSEN—HIRSCHFELD).		1891/1899.
	(recogn. P. KRUEGER) 11e druk.	„	1908.
	(recogn. TH. MOMMSEN) 11e druk.	„	„
(Opera Omnia)		FRANKFORT,	1623.
schen Rechts.	4e druk.	PRAAG,	1899.
	GIERKE'S Stats- u. Rechtsgeschichte, XVI.	BRESLAU,	1883.
	(erste Hälfte).	LEIPZIG,	1892.
lichen und dog-		WEIMAR,	1858.
	8e druk.	BERLIJN,	1892.
nae.	(adnot. STEPHANUS—SYLBURGIUS).	LEIPZIG,	1777.
		„	1842.
	2e druk.	PARIJS,	1866.
XXVIII.		FRANKFORT,	1595.
gange der Verfassung.	(ed. GROEBE) 2e druk.		1899/1901.
	Proefschrift.		
de la femme.		PARIJS,	1879.
des barbares.	13e druk.	„	1876.
thümlichkeiten		ALTONA,	1833.
	Z.sch. d. Sav. St. (R. A.) XXIII.		
Museen.	i/Handbucher der Konigl. Museen.	BERLIN,	1899.
	Zie CANNENGIETER.	BERN,	1760.
		MILAAN,	1906.
		„	1907.
	8e druk.	MÜNCHEN,	1909.
seiner ge-		LEIPZIG,	1865.
Roms von Antonini.	8e druk.	„	1910.

FRIEDRICHS, K.,	Über den Ursprung des Matiarchats.
„ „	Familienstufen und Eheformen.
FOCKEMA ANDREAE, S. J.,	Bijdragen tot de Nederlandsche denis.
FUSTEL DE COULANGES,	La Cité Antique; étude sur le culte, institutions de la Grèce et de Rome.
GELLIUS AULUS,	Noctes Atticae.
GIRARD, P. F.,	Manuel élémentaire de droit romain.
GIRAUD TEULON, FILS A.,	Origines de la famille, in latere
	Les origines du mariage et de la
„ „ „ „	La mère chez certains peuples de
GLÜCK, C. F.	Ausführliche Erläuterung der Pan- XXIII—XXVIII.
GOTHOFREDUS, J.,	Codex Theodosianus cum perpetuis
GRIMM, J.	Deutsche Rechtsalterthümer.
GUÉRARD,	Histoire du droit privé des romains.
HABICHT,	Altdeutsche Verlobung in ihrem dem Mundium und der Eheschlies-
HALL, M. C. VAN,	Verhandeling over het zinnebeeldige Nederlandsche Regten.
HASSE, J. C.,	Das Güterrecht der Ehegatten nach Recht.
HAVEMANN,	Gamologia synoptica.
HEINECCIUS, I. G.,	Ad legem Juliam et Papiam Pop- mentarius etc.
HENNEBERT,	Histoire de la lutte entre les patriciens
HERRMANN, K. F.,	Lehrbuch der griechischen Antiqui- alterthümer.
HEUSLER, A.,	Instutitionen des deutschen Privat-
HINNEBERG, O.,	Die Kultur der Gegenwart II, 4, 1.
HOELDER, ED.,	Die Römische Ehe.
HOCHMANNES,	De benedictione nuptiarum.
HRUZA, E.	Beiträge zur Geschichte des Grie- Römischen Familienrechts.
	I. Die Ehebegründung nach Atti-
	II. Polygamie und Pellikat.

	Zsch. f. vergl. Rwsch. VIII.		
	„ „ X.		
Rechtsgeschie-	1e bundel.	HAARLEM,	1888.
	2e „	„	1889.
le droit et les			
	11e druk.	PARIJS.	1885.
	edidet M. HERTZ.	LEIPZIG,	1877.
	4e druk.	PARIJS,	1906.
bewerking:			
famille.		GENÈVE/PARIJS,	1884.
l'Antiquité.		PARIJS/LEIPZIG,	1867.
decten, XXII—			
		ERLANGEN,	1822/1826.
commentariis.		LEIDEN,	1665.
	IIIe druk (ed. HEUSLER-HÜBNER.)	LEIPZIG,	1899.
Verhältnis zu			
sung.		JENA,	1879.
in de oud-	i/Rechtsgeleerde Verhandelingen en losse geschriften.	AMSTERDAM,	1838.
Römischem	Ie deel.	BERLIJN,	1827.
paeam com-		AMSTERDAM,	1726.
et les plébéiens	Uitgegeven na doode door ROULEZ.	GENT,	1845.
täten. I, Staats-	4e druk.	HEIDELBERG,	1855.
rechts.		LEIPZIG,	1885/1886.
	Zie WILAMOWITZ.		
	Ein akademischer Vortrag.	ZÜRICH,	1874.
		ALTDORF,	1685.
chischen und			
schem Recht.		ERLANGEN/LEIPZIG,	1892.
		„	1894.

HUGO, G.,	Lehrbuch des Naturrechts.
HUSCHKE, PH. ED.,	Jurisprudentia antejustiniana.
„ „ „	„Nexum". Studien des Römischen
IHERING, R. VON,	Geist des römischen Rechts, I.
„ „	Vorgeschichte der Indoeuropäer.
ISODORUS PELUSIOTA,	Epistolae.
JÖRS, P.,	Über das Verhältnis der Lex Julia ordinibus zur lex Papia Poppaea.
KAISER, W. F.,	Romeinsch Huwelijksgeluk.
KARLOWA, O.,	Die Formen der Römischen Ehe
„ „	Römische Rechtsgeschichte: Privat-
KELLER, FR. L. VON,	Pandekten.
KIPP, TH.,	Geschichte der Quellen des römischen
KLEIN, FR.,	Sachbesitz und Ersitzung; Forschun- des röm. Sachenrechtes und Civil-
KNIEP, F.,	Der Rechtsgelehrte Gajus und die mentare.
KRAHNER,	Geschichte des Verfalls der römi- religion.
KREBS, FR.,	Zie Erman.
KRETSCHMAR, P.,	Zur Auslegung von Varro, de ling.
KUHLENBECK, L.,	Die Entwicklungsgeschichte der römi- Institutionen, I, Rechtsgeschichte.
„ „	„ , II, System des Römi- rechts.
„ „	Natürliche Grundlagen des Rechts
KUEHN,	Städtische und bürgerliche Verfas-
KUNTZE, J. E.,	Cursus der röm. Rechts, Lehrbuch nen u. s. w.
	Excurse über das röm. Recht, Für Privatstudien u. s. w.
LAMBERTS HURRELBRINCK, P. H. L.,	De oorsprong van het huwelijk.
LAMPRECHT, K.,	Deutsche Geschichte.
LANGE, L.,	Römische Alterthümer, I.

	4e druk.		1819.
	2e druk.	LEIPZIG,	1867.
Rechts.	Ie deel. i/Zschr. f. Rechtgesch. V.	BRESLAU,	1830.
	4e druk.	LEIPZIG,	1878.
	(Na doode uitgegeven).	„	1874.
	in MIGNE, Patrologia Graeca, cura Possinus.	PARIJS,	1864.
de maritandis	Proefschrift.	BONN,	1882.
	Onze Eeuw,		Mrt. 1910.
und Manus.		BONN,	1868.
recht.	IIe boek, Ie deel.	LEIPZIG,	1901.
	(Na doode uitgegeven door E. FRIEDBERG).	„	1861.
Rechts.	8e druk.	„	1909.
gen im Gebiete			
processes.		BERLIJN,	1891.
Ediktskom-			
		JENA,	1910.
schen Staats-			
lat. VII, 105.	Z.sch. d. Sav. st. (R. A.) XXIX en XXX.		
schen Rechts.			
		MÜNCHEN,	1910.
schen Privat-			
		„	1913.
und der Politik.		EISENACH/ LEIPZIG.	1906.
sung, II.			
der Institutio-			
	2e druk.	LEIPZIG.	1879.
academische			
	„	„	1880.
	Proefschrift.	LEIDEN,	1910.
			1891,1901.
	3e druk.	BERLIJN,	1876.

LASAULX, E. VON,	Zur Geschichte und Philosophie der chen.
LEIST, B. W.,	Alt-Arisches Jus civile.
„ „ „	Graeco-Italische Rechtsgeschichte.
LETOURNEAU, CH.,	L'évolution juridique dans les diver- Germaines.
LINGG, M.,	Die Civilehe vom Standpunkte des
LIPPERT, J.,	Die Geschichte der Familie.
LUBBOCK,	Origine of Civilisation.
MC. LENNAN, J. FERGUSON,	Studies in ancient history.
MADVIG, J. N.,	Die Verfassung und Verwaltung des
MANU,	Laws of Manou.
MANDRY, G.,	Das gemeine Familien-Güterrecht.
MARQUARDT, J.,	Das Privatleben der Römer.
MEYER, P.,	Der Römische Konkubinat nach den und den Inschriften.
MICHAËLIS, J. D.,	Sämmtliche Werke (Mosaïsches Abhandlung von den Ehegesetzen Ehe in die nahe Freundschaft
MITTEIS, L.,	Reichsrecht und Volksrecht i/d öst- vinzen des Römischen Kaiserreichs.
„ „	Römisches Privatrecht, bis auf die Zeit
MODDERMAN, W.,	De Receptie van het Romeinsche
„ DRUKKER, H. L., TICHELAAR, P. A.,	Handboek voor het Rom. Recht, II.
MOMMSEN, TH.,	Zie Corpus inscriptionum Latinarum.
„ „	Abrisz des Römischen Staatsrechts, II:
„ „	Die Einzelne Magistrature.
„ „	Res Gestae divi Augusti ex monu-
„ „	Ancyrano et Apolloniensi.
MONTESQUIEU, DE, [CH. DE SÉCONDAT],	De l'esprit des loix.
MOVERS,	Phönicische Alterthümer.
MÜLLER DEECKE, OTFR.,	Die Etrusker.
NAMUR, P.,	Cours d'institutes et d'histoire du droit
NIEBUHR, B. G.,	Römische Geschichte.

Ehe b/d Grie-	i/Abhandlungen der Philos. Philol. Classe d. Bayrischen Akademie d. Wissenschaften, VII.	MÜNCHEN,	1855.
		JENA,	1896.
ses races		„	1884.
		PARIJS,	1891.
Rechts.		AUGSBURG,	1870.
		STUTTGART,	1884.
	Duitsche vertaling van PASSOW.	JENA,	1874.
	Primitive mariage etc.	LONDEN,	1876.
röm. Staates, I, II.		LEIPZIG,	1881/1882.
	(ed. BURNEL-HOPKINS).		
		TÜBINGEN,	1871/1876.
Rechtsquellen	i/Handbuch der röm. Alterthümer, I.	LEIPZIG.	1877.
		„	1908.
Recht) II: Mosis, die die untersagen. lichen Pro-		REUTLINGEN,	1785.
		LEIPZIG,	1891.
Diokletians.	Ie deel.	„	1908.
Recht.		GRONINGEN,	1873.
	4e druk.	„	1906.
		LEIPZIG,	1890.
mentis.			
		BERLIJN,	1865.
		AMSTERDAM/ LAUSANNE,	1770. ann. def.
romain.	3e druk.	BRUSSEL/PARIJS,	1878.
	1e druk, 3e druk		1811/1828.

NIESE,	Zie Wilamowitz.
NOODT, G.,	Probabilia iuris civilis.
Nouvelle Revue	historique de droit, XV.
OBERZINER, G.,	Origine della plebe Romana.
Onze Eeuw,	X. 3.
ORTOLAN, M.,	Explication historique des institutes Justinien.
PAIS, H.,	Storia di Roma.
PAULY-WISSOWA,	Real-Encyclopaedie des classischen schenschaft.
PELUSIOTA,	Zie Isidorus.
PERNICE, A.,	Marcus Antistus Labeo, Römisches ersten Jahrhundert der Kaiserzeit.
POST, A. H.,	Ueber die Geschlechtsgenossenschaft die Entstehung der Ehe.
RÉVILLOUT, E.,	Précis du droit Egyptien comparé aux de l'Antiquité.
„ „	Rapports historiques et légaux des Egyptiens etc., jusqu'aux emprunts des XII Tables au code d'Amasis.
REINACH, TH.,	Papyrus Grecs et démotiques.
REYSCHER,	Ueber die Symbolik des Germani-
ROSSBACH, A.,	Untersuchungen über die romische
SAVIGNY, FR. C. VON,	System des heutigen Romischen
„ „ „ „	Das Recht des Besitzes.
„ „ „ „	Vermischte Schriften.
„ „ „ „	Geschichte des Römischen Rechts
SCHLESINGER, RUD.,	Ueber die Form der Ehescheidung Römern seit der lex Julia de adul-
SCHMIDT, C.,	La société civile dans le monde
SCHOEMANN, G. F.,	Griechische Alterthumer, I, Staats-
SCHRÖDER, RICH.,	Lehrbuch der Deutschen Rechtsge-
SELDEN, I.,	Uxor ebraïca-i/Opera Omnia.
SERVIUS,	Commentarius in Virgilium.
SOHM, R.,	Institutionen, Geschichte und System Privatrechts.

	i/Opera Omnia.	LEIDEN,	1735.
		PARIJS,	1892.
		GENUA,	1891.
	Zie KAISER.	HAARLEM,	1910.
de l'empereur	12e druk.	PARIJS,	1882, geciteerd.
	3e druk.	„	1834.
		TURIJN,	1898/1899.
Altertumswis-			
		STUTTGART,	1894.
Privatrecht im			
		HALLE,	1873.
der Urzeit und			
		OLDENBURG,	1878.
autres droits			
		PARIJS,	1903.
Quirites et des faits par la loi			
		„	1902.
		„	1905.
schen Rechts.	Zie Beyträge.		
Ehe.		STUTTGART,	1853.
Rechts.		BERLIJN,	1840/1856.
	7e druk	WEENEN,	1865.
	(ed. RUDORFF, A. F.)	BERLIJN,	1850.
im Mittelalter.	2e druk.	HEIDELBERG,	1834.
bei den teriis u. s. w.	Zeitschr. für Rechtsgeschichte, V.		
Romain.			
wesen.		BERLIJN,	1855.
schichte.		LEIPZIG,	1887.
	Rec. D. WILKENS.	LONDON,	1726.
	ed. A. LION.	GÖTTINGEN,	1826.
des Römischen			
	14e druk.	LEIPZIG,	1911.

SOHM, R., Die obligatorische Civilehe und ihre
SPENCER, H., The principles of Sociology, I.
SPEYER, J. S., De oud-Romeinsche huwelijksvor- · farreatio, coemptio en usus.
STEIN, VON, Zur Europäischen Rechtsgeschichte.
STOBBAEUS, J., Florilegium.
" " Dicta Poetarum.
STRUBEN, H. W. F. Bigamie.

TAFEL, C. F. A., Commentatio de divortiis apud
TEUFFEL, W. S., Geschichte der Römischen Litteratur.
THOMPSON, E. H., On a Latin deed of sale of a Slave.
TICHELAAR, P., Beteekenis van Romeinsche Recht schap en onderwijs.
TISSOT, J., Le mariage, la séparation et le

UNGER, J., Die Ehe in ihrer welthistorischen

Verslagen en mededeelingen der Kon. Akademie van Weten- Letterkunde, IVe reeks, Ie deel.
VOIGT, M., Römische Rechtsgeschichte I, II, III.
" " Privatalterthümer und Kultur-
" " Das Jus naturale, aequum et bonum,
" " Die XII Tafeln. Geschichte und Civil und Privatrechts u. s w.
" " Lex Maenia de dote vom Jahre 568

WAECHTER, K., Über Ehescheidungen bei den
WALTER, F., Geschichte des Römischen Rechts Justinian.
WATER, K. A. VAN DE, De divortio Carviliano.
WEBER, Ehefrau und Mutter in der Rechts-
WEINHOLD, K., Die deutsche Frauen im Mittelalter.
WEISZ, EGON, Endogamie und Exogamie im Röm.
WILAMOWITZ-MOELLENDORFF, U. VON en NIESE, B., Staat und Gesellschaft der Griechen
WILKEN, G. A., De vrucht van de beoefening der voor de vergelijkende rechtsweten-

Aufhebung.		WEIMAR,	1880.
	3e druk.	LONDON,	1881.
men door con-			
	Zie Verslagen der Akademie.		
	i/Gruchots Zeitschrift.		
	z.g.n. Frankforter uitgave.		1581.
	ed. H. GROTIUS.	PARIJS,	1623.
	Proefschrift.	DEN HAAG.	1880.
Romanos.		OERINGAE (?)	1832.
	4e druk. ed. L. SCHWABE.	LEIPZIG,	1882.
	Zie Archaeologia LIV, 2.		
voor weten-		HAARLEM,	1894.
	Intreerede.		
divorce.		PARIJS,	1868.
Entwicklung.		WEENEN,	1850.
schappen, afd.			
	Zie SPEYER.	AMSTERDAM,	1897.
		STUTTGART/ BERLIJN,	1902.
geschichte.	in Handbuch der Klass. Altertumwissenschaft.	MÜNCHEN,	1893.
u. s. w.		LEIPZIG,	1856/1876.
System des			
		„	1883.
der Stadt.	Festschrift für Hänel.	WEIMAR,	1886.
Römern.		STUTTGART,	1822.
bis auf	2e/3e druk.	BONN,	1845/1860.
		HARDERWIJK,	1802.
entwicklung.			
	3e druk.	WEENEN,	1887.
Kaiserreich.	Z.schr. d. Sav. Stiftung, Bd. XXIX.		
und der Römer.	in HINNEBERGS Kultur der Gegenwart II, 4, 1.	BERLIJN/LEIPZIG,	1910.
ethnologie			
schap.	Inaugureele Oratie.	LEIDEN,	1885.

WILUTZKY, P.,	Vorgeschichte des Rechts, I.
WINDSCHEID, B. en KIPP. TH.,	Lehrbuch des Pandektenrechts.
WYNAENDTS FRANCKEN, C. J.,	De Evolutie van het huwelijk.
ZACHARIAE VON LINGENTHAL, K. E.,	Geschichte des Griechisch-Römischen
Zeitschrift,	für Civilrecht und Procesrecht (Neue
„	für geschichtliche Rechtswissenschaft
„	für Rechtsgeschichte, V.
„	für vergleichende Rechtswissenschaft,
„	„ „ ,
„	der Savigny-Stiftung für Rechts- (Romanistische Abteilung), XXIII.
	„ „ , XXIX.
	„ „ , XXX.
ZIMMERN, S. W.,	Geschichte des Römischen Privat- Justinian.
ZUMPT, A. W.,	Ueber den Stand der Bevölkerung vermehrung im Alterthum.

	Mann und Weib.	BRESLAU,	1903.
	9e druk.	FRANKFORT,	1906.
		LEIDEN.	1894.
Rechts.	3e druk.	BERLIJN,	1892.
Folge) XII.			
II, 15.	Zie SAVIGNY, Sacra privata.	„	1816.
	Zie HUSCHKE, Nexum en SCHLESINGER.	WEIMAR,	1866.
VIII.	Zie FRIEDRICHS, Matriarchat.		1889.
X.	id. Familienstufen.		1890.
geschichte			
	Zie ERMAN.	„	1902.
	Zie KRETSCHMAR.	„	1908.
	„ „		1909.
rechts bis	Römisch Rechtliche Untersuchungen.	HEIDELBERG,	1826.
und die Volks-	In Abhandlungen der Berliner Akad. d. W Philol. Histor. klasse.	BERLIJN,	1840.

PROEFSCHRIFT.

§ 1. Nog is de staat in zijn eersten toestand van wording, nog bestaat er geen centraal gezag, welks invloed alle zaken des levens beheerscht, wanneer de familie reeds tot ontwikkeling is gekomen, tot een vaste structuur, een eenheid met den huisheer als hoogste macht [1]).

De ontwikkeling van de familie tegenover die van den staat.

Niet alleen voor Rome, maar voor de levensgemeenschappen in het algemeen bestaat er een omgekeerde evenredigheid tusschen de organisatie der familie als rechtseenheid en den staat als zoodanig [2]).

Toch volg ik niet VON IHERINGs gevolgtrekking, dat de staat naar het beeld der familie is gevormd [3]), ofschoon gene, de gemeene macht, belichaamd in den stamvorst [4]), door den wil der

---

1) CICERO, de Officiis. I, 17, 54. „nam enim sit hoc natura commune animantium ut habeant libidinem procreandi; prima societas in ipso coniugio est, proxima in liberis: deinde una domus, communia omnia. (Cf. XENOPHON, Oekon. VII, 30.) Id autem est principium urbis et quasi seminarium reipublicae".

ARISTOTELES, Politika, I, 1, 4 en 6. en de verklaring daarvan bij V. WILAMOWITZ-MOELLENDORFF, Staat u. Gesellschaft, blz. 31.

2) V. IHERING, Geist. I, blz. 179.

3) V. SAVIGNY, System I, blz. 343. Zoo ook ROSSBACH, Ehe, blz. 33. „Der älteste Staat ist das Abbild der Familie, nicht aber umgekehrt die Familie das Abbild des Staates". Zijn motiveering: de Vesta-Tempel, de Staatshaard, is een nabootsing van den huiselijken haard, mag — ofschoon dit op zich zelf bestreden is — toch zeker niet, zonder bewijzen buiten het sacrale om, als criterium voldoende geacht worden.

4) POST, Geschlechtsgenossenschaft, blz. 3.

„Die älteste Genossenschaft, von welcher das ganze mensch-

huisheeren boven hen gesteld is en voor den tijd van een dreigend gevaar met hunne macht bekleed wordt [5]).

„Das Verhältnis der staatlichen Unterordnung," schrijft deze, „ist dem der Kinder zum Vater nachgebildet, die Macht des Staatsoberhauptes ist eine erweiterte väterliche Gewalt." Weinig waarde mag aan deze meening gehecht worden, wanneer wij zien, dat VON IHERING op de vorige bladzijde de overigens veel juistere gedachte uitspreekt, dat de oudste Romeinsche staat een statenbond is, waarin de familie's ieder afzonderlijk een naar binnen volkomen zelfstandige eenheid vormen [6]).

Het dominium van den huisvader.

In gestadige ontwikkeling wordt de staat het gezag, waaraan allen zonder onderscheid gehoorzaamheid verschuldigd zijn; toch blijft de pater familias een koning in zijn huis, heerscher over de zijnen.

Op de scherpe, hem kenschetsende wijze zegt KUNTZE: „Der Hausherr stand wie ein Souverän in seinem Hause, unabhängig dem Staat gegenüber, der nirgends hineinreden durfte, und allmächtig den Angehörigen gegenüber.... Demgemäsz hatte die römische Familie eine streng monarchische

---

liche Staats- und Rechtsleben seinen Ausgangspunkt genommen hat, sind wahrscheinlich Horden.... in denen ein.... Oberhaupt eine patriarchalische Gewalt ausübt. Vgl. Th. ACHELIS, Entwickelung der Ehe, blz. 6 vlg.

5) CAESAR, de Bello Gall. VI, 23. Quum bellum civitas aut illatum defendit aut infert magistratus qui ei in bello praesint, ..., deliguntur. In pace nullus communis magistratus..."

BEDA, Hist. Eccles. V, 10, vertelt hoe de oude Saksers meerdere familiehoofden hadden met gelijke rechten, doch ingruente bello werd door het lot éen van hen aangeduid (quem) „tempore belli ducem omnes sequuntur."

6) Geist, I, blz. 180. „Sie (familie en gens) sind Staaten im Kleinen, die sich zu einem Staatenbund vereinigt haben."

Verfassung, während der römische Staat stets republikanisch war, auch zur Zeit des Regnums und des Principats [7])."

Niettegenstaande de grondgedachte een volkomen waarheid is [8]), mag toch niet aangenomen worden, dat de staat binnenshuis niets te zeggen heeft, dat het domesticum imperium onaantastbaar is. Dit kan alleen in de alleroudste tijden waar zijn. Reeds de op Romulus teruggevoerde redenen van echtscheiding, de straf bepaald voor hem, die zijn vrouw prostitueert [9]), het verbod der XII Tafelen zijn zoon meer dan drie maal te verkoopen, op straffe van verlies der vaderlijke macht [10]), bewijzen, dat de staat eenigermate den huisheer beperkt in zijn imperium domesticum.

In den voor-historischen tijd en wellicht nog in de eerste eeuwen der Stad heeft de pater familias een nauwelijks verschillende, in principe gelijkstaande macht over zijn levenlooze goederen, zijn slaven, zijn kinderen, zelfs over zijn echtgenoote, dominium in den waren zin des woords, beschikking over bestaan en niet-bestaan [11]). Het is echter onmiskenbaar niet deze bedoeling, die in ULPIANUS' definitie van den pater familias [12]) is neergelegd; maar met

---

7) Cursus, blz. 520, aant. 1.

8) Vgl. KUHLENBECK, Entwicklungsgeschichte, Instit: blz. 42.

9) „τὸν ἀποδόμενον γυναῖκα,' wil ik zoo verstaan. PLUTARCHUS, Rom. XXII. (BRUNS, Fontes Iuris, blz. 6 i. f. en 7).

10) BRUNS, op. cit. blz. 21, Tab. IV, „Si pater filium ter venum duuit, filius a patre liber esto." Deze regel komt reeds als lex regia voor bij DIONYSIUS, Antiq. Roman. II, 27, „καὶ τοῦτο συνεχώρησε τῷ πατρὶ, μέχρι τῆς τρίτης πρώσεως ἀφ' υἱοῦ χρήματίσασθαι' κ. τ. λ.

11) Zie de oratio van M. CATO over de vrouw in de vroegste tijden bij AULUS GELLIUS, Noctes Atticae, X, 23 (ed. Hertz II), blz. 24).

12) D. L. 16, 195. „Pater autem familias appellatur qui in domo dominium habet....".

dominium bedoelt hij dé heerschappij κατ' ἐξοχήν, welke de huisvader in zijn huis bezit. In ULPIANUS' dagen zou niemand, laat staan een verfijnd jurist, de vrouw, of het huiskind als een voorwerp, de huisheerlijke macht als een zuiveren eigendom hebben opgevat [13]), Het begrip van de macht van vader en echtgenoot omvat tegenover kinderen en vrouw naast rechten ook verplichtingen, ik zou bijna zeggen de verantwoordelijke verplichting van een hooggeplaatst ambtenaar [14]), welk begrip den eigendom vreemd is.

De staat neemt gestadig meer van de huisvaderlijke macht over.

De verplaatsing der macht van de huisheeren naar de overheid is niet door voortdurenden strijd verkregen. In de natuurlijke ontwikkeling, de versterking van het gemeenschapsbegrip, door het bewustzijn van eigen kracht, trekt de staat zich meer en meer belangen aan, voelt zich zelve in zijn rechten gekrenkt en treedt zelfstandig op als wreker van het geschonden recht [15]). Hoe geleidelijk en met welk een geringe wrijving deze over-

---

13) Men vindt in de moderne rechtsliteratuur bij voorkeur de volledige identificatie van den eigendom over goederen en de macht des vaders over zijn kinderen; terecht zetten sommigen deze beide begrippen chiastisch naasteen. Zoo SOHM, Institutionen blz. 200. „Im römischen Hause gibt es nach altem Recht nur ein einziges Eigentum, das des Hausvaters, nur eine einzige eheherrliche, väterliche Gewalt, die des Hausvaters".

14) KUNTZE, Excurse, blz. 570 „Allein dieses personale Element ist nicht rein privatrechtlicher Natur, vielmehr liegt darin neben der Idee sinnlichen Macht-, d. h. dinglichen Rechtsverhältnisses, zugleich die Idee eines obrigkeitlichen Amtes und disciplinaren Respectverhältnisses."

15) Men vergelijke de ontwikkeling van het crimen extraordinarium in den Keizertijd naast de actiones privatae poenae persequendae gratia comparatae. Inst. IV, 4, 10. (De „Constitutio Zenoniana", waarheen deze plaats verwijst, is vermoedelijk een rescript van 478 p. C. n.: C. J. IX, 35, 11. vgl. Basil: LX, 21, 56.) D. XXXXVII, 2, 9. D. XXXXVII, 10, 7, 1.
Zie WALTER, Rechtsgeschichte, II, blz. 407, ook §§ 754, 778.

gang geschiedde, wordt bewezen door het feit, dat de censoren, waar zij een strenge, een merkelijk deel der bevolking met straf bedreigende wet, willen doen werken, — nog bijna zes eeuwen na de stichting van Rome, — van het huis-heerlijk vermogen om te straffen gebruik maken, te weten bij het Senatus consultum de Bacchanalibus (568 a. U. c.). Zoo zegt LIVIUS [16]: „mulieres damnatas cognatis, aut in quorum manu essent, tradebant, ut ipsi in privato animadverterent (in) eas; nemo erat idoneus supplicii exactor, in publico animadvertebantur" [17]. Den echtgenoot kenschetst LIVIUS dus mede als den aangewezen wreker van het misdrijf, wien de executie der straf overgelaten is.

§ 2. Bij een goed begrip van de huisheerlijke macht bewijst alles, dat de vrouw, ofschoon zij een hooge en gerespecteerde plaats in het huis [18] [19]

De vrouw moèt in den aanvang aan de macht van

16) TITUS LIVIUS, Ab Urbe cond. XXXIX, 8—19, over de coniurationes Bacchanalium en de wordingsgeschiedenis van het Sen. Cons.; in het bijzonder cap. 18.

17) Animadvertere heeft hier de beteekenis van „ter dood brengen", zooals blijkt uit de overgebleven tekst van het Senatus Consultum [MOMMSEN, Corp. Inscr. Lat. I, blz. 196. BRUNS, Font. Iur. I, blz. 162] „sei ques esent quei avorsum ead fecisent quam suprad scriptum est, eeis *rem caputalem* faciendam censuere." In deze beteekenis ook Paulus, in D. XXXXVIII, 24, 3. „*Corpora animadversorum* quibuslibet petentibus ad sepulturam danda sunt." Vgl. SUETONIUS, Augustus, XV.

18) COLUMELLA, de Re Rustica, XII, praef. §§ 7, 8.

19) UNGER, Ehe, blz. 74. Voor de eerste periode van Rome's ontwikkeling is zijn oordeel: „Während man in ihnen (z. w. den Frauen) auf der einen Seite eine blosze Sache sah, über welche es dem Manne zu disponiren freistehe, (? V.) behandelte man sie anderseits als gleichberechtigte Individuen, ja erwies man ihnen Ehren, wie sie nur stattfinden können, wo man in dem einzelnen Menschen, und in der Gattung bereits die höhere, geistige Seite erfaszt und würdigt."

De positie der vrouw in de oudste periode van de Grieksche samenleving bij v. WILAMOWITZ-MOELLENDORFF, Staat u. Recht, blz. 33.

haar echtgenoot onderworpen zijn.

inneemt, toch onderworpen is aan de macht van haar echtgenoot. Noch het beginsel van de huisheerschappij, noch de eeredienst van het haardvuur, zouden in de familie een persoon toelaten, die onder zeggenschap van een derde (vader of agnaten) stond, die andere huisgoden de hare rekende, dan welke zij in het huis haars mans den plicht had te bedienen [20]). Zoo zegt FUSTEL DE COULANGES: „La femme avait part au culte. Fille, elle assistait aux actes réligieux de son père; mariée à ceux de son mari" [21]). Deze gedachte uitwerkende, komt hij tot de conclusie, dat voor de Ouden het religieuze deel van het huwelijk op den voorgrond staat. „On pressent par cela seul le caractère essentiel de l'union conjugale chez les anciens" [22]). Het deelnemen aan den cultus is echter geen grondslag van het huwelijk, maar een uitvloeisel van de sacrale familie-eenheid.

Volgens Unger heeft de plebejer zijn echtgenoote niet in manu.

Verwerpelijk zijn meeningen, als van UNGER [23]), die voor een deel der bevolking van het jonge Rome (de plebs) een vrij, maar toch Romeinsch huwelijk aannemen, als van BERNHÖFT [24]) en de zijnen [25]), die naast een ontwikkeld patricisch

---

BLUNTSCHLI, Ehe, (in Gesammelte Kleine Schriften) B. I. n⁰. VII, blz. 140. „Die Römische Frau wird von dem Manne und dem Staate hoch geehrt."

20) DIONYSIUS, Ant. Rom. II, 25.

ROSSBACH, Ehe, blz. 5. „Das Weib hat seine Bedeutung nur in der Familie .... als Theilnehmerin am häuslichen Gottesdienste."

21) La cité antique, blz. 41.

22) Cité, blz. 42.

23) UNGER, Ehe, blz. 71.

24) BERNHÖFT, Staat und Recht d. röm. Königszeit, blz. 185 vlg., Geschichte d. europäischen Familienrechts, blz. 10 vlg. (in Zsch. für vergleichende R. Gesch. VIII.)

25) Onder deze: LAMBERTS HURRELBRINCK, „Oorsprong van het huwelijk". Zonder tijdgrens laat deze de plebejers in *agamistische, matriarchale* verhoudingen leven. De sociologisch-onzuivere

manus-huwelijk een matriarchale verhouding voor de plebejers construeeren. In zijn genetische studie over het huwelijk, schrijft de volgeling van Hegel, dr. JOSEPH UNGER: „So gab es in den ältesten Zeiten Roms nur diese strenge Ehe... bei welcher die Frau in manu mariti kam" [25]). Lijnrecht tegenover deze uitspraak vervolgt hij: „Im Gegensatze zu dieser strengen Ehe der Patriciër entwickelte sich im Stamme der latinischen Plebejer, die freie oder laxe Ehe, u. s. w.". Hij voert voor zijn bewering geen gronden aan en stelt eenvoudig een patricisch (Etruscisch) manus-huwelijk en een plebejisch (Latijnsch) vrij huwelijk. Rome's wordingsgeschiedenis is hiermede niet in overeenstemming. Scherp vasthoudende aan deze stelling, voert zij hem tot deze historische onwaarheid: dat de usus de oudste wijze van verkrijging der manus voor de plebejers was en nog wel door de XII Tafelen gegeven werd [26]) [27]). Wederom met zich zelf in tegenspraak (blz. 73) meent Unger verder, dat evenzeer door de XII Tafelen is ingevoerd, de coemptio, voor plebejers en patriciërs onderling, ofschoon hij pas te voren een kunstig systeem ontwierp om te bewijzen, dat ter tijde der

---

tegenstelling daargelaten, moet dan de afstand tusschen patriciërs en plebejers in Rome zoo om en nabij die van den beschaafden Europeaan tot den middel-Afrikaanschen neger zijn geweest.

Ook de eigendom van vrouw en kinderen (zie blz. 109 van L. H's dissertatie, en hierboven, blz. 15 en aant. 12, over het dominium van den pater familias) berust op anachronistische voorstellingen.

26) „Die Zwölftafelgesetze räumten ihnen (den Plebejern) eine nach Art der Patricier geformte Ehe unter ihnen selbst ein,...: die erste plebejische, strenge Ehe, der usus". Hoogst onelegant is deze uitdrukking: usus is zeker geen *soort van huwelijk*.

27) Hiertegenover MITTEIS, Privatrecht I, blz. 252 en KLEIN, Sachbesitz und Ersitzung, Hfst. IV, blz. 276 vlg.

XII Tafelen nog geen conubium tusschen deze beide volksgroepen bestond. Al deze contradictie's vloeien voort uit het hierboven gebrandmerkte wanbegrip.

Volgens Bernhöft leeft de plebejer in matriarchale verhoudingen.

Ook BERNHÖFTs motieven voor de gelijktijdigheid van manus-huwelijk en matriarchaat zijn weinig steekhoudend: *a.* dat een inscriptie van Gortyn al principes omtrent het huwelijk vertoont, die Justinianus eerst tot volle heerschappij bracht (sic!), *b.* dat bij servi de afstamming van de moeder beslissend was, *c.* dat in Rome zoo velen in concubinaat leefden. Ten slotte heeft hij als grondslag voor zijn meening dan ook nog deze hypothese noodig: Na de overheersching van de Ariërs bleef een oerbevolking bestaan, die „in wesentlich anderen Familienverhältnissen" leefde. Elke bewering afzonderlijk te weerleggen is ter plaatse wel onnoodig; alleen dit: als het feit dat uit-concubinaat-geboren kinderen hun moeder volgen wat naam, familie enz. betreft, wijst op een bestaand moederrecht, dan moet BERNHÖFT ook tot de conclusie komen, dat de verschillende wetgevingen in de XXe eeuw „noch deutliche Spuren eines herrschenden Mutterrechts" in zich dragen.

Is er groot familierechtelijk verschil bij de onderscheidene deelen van Rome's bevolking?

Om een zoodanige meening te handhaven is het noodzakelijk een groot familierechtelijk verschil aan te nemen bij de onderscheidene deelen van Rome's bevolking, hetzij men stelt, dat deze is ontstaan uit de stammen der Ariërs [28]) op Itali-

---

28) KUHLENBECK, Entwicklungsgeschichte, I, Inst. blz. 41. „Abzuweisen ist, die neuerdings vielfach vertretene Ansicht, (WILUTZKY, Vorgeschichte des Rechts: LAMPRECHT, Deutsche Geschichte, V; KOHLER, Rechtsphilosophie, (in de Rechtsencyklopädie) I, blz. 30) dasz die Arier jemals in dem Zustande geschlechtlicher Panmixie oder sog. Gruppenehen oder des sog. Mutterrechts gelebt haben". Dit is wat al te kras gezegd; prae-

schen bodem gevestigd [29]) of dat naast de Arische overheerschers een aloude, autochthone bevolking, die zich niet in deze oploste, haar invloed gelden deed [30]).

Verhouding van Latijnsch en Romeinsch recht.

Bij de eerste positie omtrent de samenstelling van Rome's oudste bevolking, moeten wij afzonderlijk beschouwen de inwoners van het aangrenzende Latium, uit wie naar de algemeene meening Rome's plebs is geworden [31]) [32]). Hun recht en speciaal het personenrecht geeft, ofschoon wij slechts schaarsche aanwijzingen hebben, redenen genoeg om een bijna volledige indentiteit met dat der Stad aan te nemen [33]).

---

historisch is de hypothese der vrouwengemeenschap niet zoo te verwerpen. Vgl. KUHLENBECK's voortreffelijk werk, Natürliche Grundlagen, blz. 59 vlg.

29) WALTER, Rechtsgeschichte, blz. 10 vlg.
MADVIG, Verfassung und Verwaltung, I, blz. 73 vlg.

30) BERNHÖFT, zie den tekst blz. 20 hierboven.
OBERZINER, Origine della plebe Rom.

31) NIEBUHR, Römische Geschichte (1e druk 1811) I, blz. 317, heeft dit wel het eerst beweerd. Zijn meening (in enkele opzichten belangrijk gewijzigd in den 3en druk van het jaar 1828) vond tot op den huidigen dag veel volgelingen:
WALTER, Rechtsgeschichte, blz. 12.
MADVIG, Verfassung und Verwaltung, I, blz. 80.
HENNEBERT, Lutte entre les patriciens et les plébéiens.
KARLOWA, Rechtsgeschichte, I, blz. 62. — In groote trekken ook GIRARD, Manuel, blz. 16 vlg.
Vollediger litteratuuropgave bij LANGE, Röm. Alterthümer, I, blz. 415 en BINDER, Plebs, blz. 193 en noot 53—69.

32) Op geheel zuivere grondslagen komt BINDER tot de gevolgtrekking bij zijn bestrijding van SCHULZE's Etruskische Theorie, (op blz. 282 vlg. van zijn hierboven genoemd werk) dat juist de plebs niet vrij is van Etruskischen invloed, niettegenstaande hij vóor alles Latijnschen (ook eenigermate Sabijnschen) oorsprong erkent (op. cit., blz. 292 en 359).

33) Uitvoerig bij MITTEIS, Privatrecht, I, blz. 4—9.
„Für die Privatrechtsordnungen der latinischen Stammesgenossen wird eine weitgehende Übereinstimmung mit dem römischen Recht mit Beruhigung angenommen werden konnen"; „es wird kaum zu bezweifeln sein, dasz die Rechtsverwandtschaft

Verhouding van de andere Italischevolksrechten en het Romeinsche.

Voor de andere Italische volksstammen, de bewoners van Samnium, Etrurië en Umbrië zijn te weinig rechtsbronnen overgebleven om een onmiddellijke overtuiging van rechts-verwantschap te vestigen [34]). Juist de terugvoering der huwelijksvormen op deze stammen, die langen tijd tot de helft der vorige eeuw algemeen was, berustte op foutieve exegese en onwetenschappelijke phantasieën, zooals de taalkundige ROSSBACH uitvoerig en afdoende aantoonde [35]). Daartegenover wijst hij juist op de innige stamverwantschap, de taaleenheid [36]), de vele gemeenschappelijke instellingen op processueel [37]) en publiekrechtelijk [38]) gebied,

---

eine durchgängige gewesen ist, und die wesentlichen Grundlagen des Familienrechts bei den Latinern die gleichen waren, wie bei den Römern."

34) MITTEIS, ap. cit., blz. 9, is van de „Umbro-Samnitische" rechtsverwantschap ook niet zoo overtuigd als van de Latijnsche, alleen stelt hij *rechtsverwantschap in analogie met de stamverwantschap*. Verdere argumenten in zijn aanteekeningen l. c. 19 en 20.

35) ROSSBACH, Ehe, blz. 62—198. Hierbij KARLOWA, Röm. Ehe und manus, blz. 1 en 2.

36) ROSSBACH, op. cit., blz. 193. „Die italischen Sprachen sind keine Mischsprachen.... sie sind eng und fest in sich geschlossen, durch gleiches Idiom charakterisirt. Die Sprache aber ist das wesentlichste und untrüglichste Merkmal urverwandtschaftlicher Beziehungen."

37) Onder meer is de legis actio en speciaal de legis actio per manus injectionem ons bekend uit het Oscische deel der Tabula Bantina (BRUNS, Fontes Iuris, I, blz. 52). „Si quis apud, (praetorem praefectumve) cum altero *legi agere* volet aut *pro judicato manum asserere,* etc."

38) Een gemeene instelling van dien aard zijn bijv.: de *fetialen*, Behalve de bij ROSSBACH (aant. 574) aangehaalde plaatsen nog LIVIUS, Ab urbe, I. 32.

DIONYSIUS, Ant. Rom. I, 21., *καὶ ὁπότε πολέμου ἄρχοντες στρατὸν ὑπὲρ τῶν ὅρων ἀποστέλλοιεν, ἱεροί τινες ἄνδρες ἄνοπλοι πρὸ τῶν ἄλλων ἰόντες, σπονδοφόροι κ.τ.λ.*

PLINIUS, Hist. Nat. XXII, 2, 5. en POLYBIUS, *Ἱστορία καθολίκη*, VIII, 25. Voor de juiste beteekenis zie FUSTEL DE COULANGES, Cité, blz. 191, en blz. 245. De mededeeling van VARRO, de Re rustica

alles tezamen zekerlijk voldoende om een gelijkheid, althans evenwijdigheid der rechten aannemelijk te maken.

De invloed der oer-Italische bevolking volgens BERNHÖFT.

Hoe wetenschappelijke juristen als BERNHÖFT en OBERZINER aan de oer-Italische bevolking zulk een machtigen invloed konden toekennen, is mij een raadsel. Hunne beweringen berusten op geringen grondslag: Noch in de taal, noch in de kunst, in het fas, noch in het ius laat deze oerbevolking sporen na. Zonder eenige bewijsplaats, dan de zeker onjuiste, meer phantastische dan historische vertelling van DIONYSIUS over de „barbari Siculi, gens indigena" en hunne navolgers [39]), voert hij zijn „Ureinwohner" in, wier invloed op de ontwikkeling van het huwelijk hij motiveert met een volkomen onjuiste toepassing van den usus [40]) [41]).

volgens OBERZINER.

OBERZINER is niet zoo hypothetisch en heeft vasteren grond onder de voeten. Hij sluit zich aan bij de onderzoekingen van den bekwamen archaeoloog GIACOMO BONI, die ingevolge zijn opdelvingen van graven en graftomben tot een aanmerkelijke rasverscheidenheid meent te moeten

II, 4, „et quod nuptiarum initio antiqui reges ac sublimes viri in Hetruria in conjunctione nuptiali primum porcum immolant" en meer dergelijke bij ROSSBACH, Ehe, blz. 197, omtrent de overeenkomstige huwelijks*gebruiken* bij Latijnen en Etruskers, mogen m. i. — al is zelfs alles, wat Rossbach ter plaatse zegt, waar — niet gebruikt worden om eenige *rechts*-overeenkomst uit af te leiden.

39) DIONYSIUS, Ant. Rom. I, 9, vlg. Zie BERNHÖFT, Staat und Recht, blz. 42—47, vooral blz. 44 en aant. 11 en 12.

40) BERNHÖFT, op. cit., blz. 186 vlg., ook blz. 182. „Die Reaktion der Ureinwohner gegen das indogermanische Recht hat theilweise bereits in vorgeschichtlicher Zeit begonnen."

41) Blijkbaar kent BERNHÖFT UNGERS boek over het huwelijk niet: Deze had een dertig jaren te voren precies dezelfde onjuridische opvatting over den usus verkondigd, in hetzelfde verband dit als een uitweg ziende. Alleen zijn bij hem de „Ureinwohner" maar Latijnen, die den strijd om het manus-huwelijk voeren. Hierboven, blz. 18 en 19 en aant. 23 vlg.

besluiten. OBERZINER nu voert deze meeningen in een bepaalde richting verder: deze oerbewoners vormen Rome's plebs. Terecht bestrijdt Binder hem dan ook en ontzenuwt zijn kunstige motieven [42]). Het sterkste argument dunkt mij wel, dat deze oerbevolking niet slechts in Rome invloed kan geoefend hebben en ons voor het overige Italië toch niet het minste bewijs van „Duplizität" der bevolking is overgeleverd [43]).

De plebs, volgens FUSTEL DE COULANGES.

Wanneer den plebejers de heerschappij over de echtgenoote wordt ontzegd en er geen overgang in zijne familie, tot zijne sacra wordt aangenomen. dan kan in verband met het bovenstaande [44]) slechts één juiste gevolgtrekking gemaakt worden: *de plebejer heeft familie, noch goden.* Bij mijn weten is er slechts een schrijver, die dit volkomen aanvaard heeft: FUSTEL DE COULANGES [45]). Deze stelt de plebs zelfs onder de clienten. „En tête était l'aristocratie des chefs de famille.... Au-dessous étaient les branches cadettes des familles, au-dessous encore les clients; *puis plus bas, bien plus bas, et tout en dehors la plèbe"* (!) [46]) Zóo laag stelt hij hen, dat hij ze beschouwt als een bevolking, welke niet voldoende ontwikkeling had,

---

42) BINDER, Plebs, blz. 285, 292.

43) [Ook volkomen juist in deze kritiek is zijn opmerking (blz. 291), dat een beroep op een historische kern van de mythen en legenden omtrent Rome's stichting bijna een onmogelijkheid is. Alleen een Leitmotief is er in te vinden „das immer den einen Gedanken variiert, den OBERZINER misverstanden hat, dasz Rom nicht von *einem* gegründet ist, dasz es aus verschiedenen Gemeinden entstanden ist, die eigene Könige, eigenen Senat, *eigene Götter, eigenes Recht* gehabt haben, und dasz die eine von der andern bedrängt und unterworfen ist"]

44) § 2 in den aanvang, blz. 17 hierboven.

45) Cité, blz. 277—283.

46) Op. cit., blz. 282.

„de se créer une divinité, d'instituer un culte" [47]). Nauwelijk kan er een bevolking bestaan, die zich geen goden schept, zelfs de minst ontwikkelde wilden hebben hun lar, hun „fetish". Terecht ware dan het verwijt der patriciërs, dat de plebejers leefden in „conubia promiscua more ferarum". Toch is dit FUSTEL weer te bar en geeft hij toe, dat er toch wel een zekere familie bestaat, op de natuur berustend, niet ritueel geconstitueerd. Maar dan rijst de vraag: Hoe stelt men zich een „eigen" familie voor bij vrouwengemeenschap; want deze moet volgens FUSTEL, die het schimpwoord der patriciërs woordelijk neemt, bij de plebejers bestaan hebben [48]).

---

47) Dit berust op het verkeerd opgevatte, klassieke bericht, dat de plebs van sacra is uitgesloten. Hiermede zijn de sacra *publica* bedoeld, waarvan de plebs oudtijds, als van het gansche publieke domein, geweerd werd.

48) Scherpzinnige, maar onvoldoende bestrijding bij BINDER, Plebs, blz. 242 vlg. Mij dunkt, dat het hoofdmoment der bestrijding voorbijgezien is: de zoo laag staande plebs, krijgt spoedig een grooten invloed; zelfs Romulus, tracht zich volgens LIVIUS, Ab urbe, I, 15, in te dringen in de gunst van de plebejers, door langen vrede te bewaren, hetgeen „multitudini (οἱ πολλοί, de plebs) tamen gratior fuit quam patribus". Hoe ook is een Lex Valeria-Horatia: „ut quod tributum plebis (lezing v. WEISSENBORN, anders MADVIG, Verfassung und Verwaltung, blz. 241, *plebes*, beter *plebs*) iussisset, populum teneret", bijna onmiddellijk na de XII Tafelen (305 a. U. c.) verklaarbaar! [Volgens PAIS, (Storia di Roma, I, 2, blz. 572 vlg.) bestaat historisch alleen de *lex Hortensia*, en is het een algemeene trek der Romeinsche juristen om een wet terug te voeren naar een vroegere periode, om daaraan meer gewicht bij te zetten: „è un tratto comune a tutta la storia romana fare aperire piu antiche di uno o di due secoli le istitutione politiche." De lex Valeria-Horatia zou dan zulk een juridisch drogbeeld zijn. Ik kan mij onmogelijk met zulk een revolutionaire behandeling der overleveringen vereenigen, te meer daar de jongste onderzoekingen, zelfs de mededeelingen omtrent de „praehistorische" wetgeving van Romulus en Numa, zooveel meer der geschiedkundige waarheid getrouw zijn gebleken. RÉVILLOUT, Rapports entre les Quirites etc.

Men zie ERMAN, Sind die XII Tafeln echt? in Zsch. d. Sav. St. XXIII. R. A.].

Het „moederrecht".

De terugvoering van de manus, wegens het voorkomen bij de Indiërs [49]), de Germanen [50]) en andere volkeren, op den Arischen oerstam, welke ROSSBACH [51]) te zijner tijd nog een sterk motief voor het voorkomen der manus bij alle standen gaf, vereischt, nadat de Bachofen'sche theorie van het matriarchaat [52]), zij 't dan ook aanmerkelijk gewijzigd [53]), algemeenen ingang heeft gevonden,

---

49) Nog in de wetten van MANU, V, 148. „In her childhood (a girl) should be under the will of her father; *in (her) youth of her husband*, her husband being dead. etc." Zie verder MANU, VIII, 416, IX, 3. LEIST, Alt-Arisches jus civile, (I° abth.), blz. 43, 174 vlg. KUHLENBECK, Natürliche Grundlagen, passim.

50) GRIMM, Deutsche Rechtsalterthümer, blz. 447. „Die deutsche Ehefrau in munti, gleicht fölglich der römischen uxor in manu." „Die echte, ein mundium des Mannes gründende Ehe hat völlig die Wirkung der conventio in manum." Zie ook blz. 450 over den omvang van het Germaansche mundium.

HEUSLER, Institutionen II, blz. 279.

WEINHOLD, Frauen im Mittelalter, blz. 193.

BRUNNER, Grundzüge, blz. 198 vlg.

HABICHT, Altdeutsche Verlobung in ihrem Verhältnis zu dem mundium und der Eheschliessung.

FOCKEMA ANDREAE, Bijdragen, 1e bundel, blz. 65, 69; 2e bundel, blz. 3 vlg.

51) Ehe, blz. 38 vlg., 198 vlg., 223 vlg., ook zijn „Zusammenfassung", blz. 236 vlg.

52) BACHOFEN, Das Mutterrecht en Antiquarische Briefe.

53) MC. LENNAN, Primitive marriage.

GIRAUD-TEULON (fils), Origines de la famille, in latere bewerking: Les Origines du mariage et de la famille.

La mère chez certains peuples de l'Antiquité, Chapit. XX, vooral blz. 412 vlg.

LIPPERT, Geschichte der Familie, blz. 8 en 69.

VON DARGUN, Mutterrecht und Raubehe. Zie de inleiding en den aanvang van Cap. III.

Mutterrecht und Vaterrecht. (Eerste helft, Die Grundlagen).

BERNHÖFT, Zur Geschichte des europäischen Familienrechts, blz. 1.

FRIEDRICHS, Ursprung des Matriarchats. blz. 370—384. (Zsch. f. Vergl. R. w. sch. VIII.) — Familienstufen und Eheformen. (Zsch. f. Vergl. R. w. sch. X.)

WIJNAENDTS FRANCKEN, Evolutie van het huwelijk, blz. 63—81.

een studie, buiten het bestek van dit proefschrift liggende.

Het moederrecht is een πανάκεια geworden voor alle moeilijkheden op familierechtelijk gebied en daar, waar geen moeilijkheden zijn, worden zij geschapen om toch maar weer de nieuwe theorie tegenover het zoo oude patriarchaat te kunnen plaatsen. Zoo zegt VON WILAMOWITZ-MOELLENDORFF, de buitengewone kenner van de Helleensche literatuur- en beschavingsgeschiedenis, wiens laatsten arbeid ik juist voor het ter perse gaan van dit proefschrift nog kon doorwerken, in gelijken geest als het bovenstaande: „Heutzutage ist es freilich Mode, im Gegensatze zu dieser Vorstellung (het huwelijk in den patriarchalen vorm) das „Mutterrecht" an den Anfang zu stellen. *Daran braucht aber hier kein ernstes Wort verschwendet zu werden"* [54]

BINDERS toepassing van het moederrecht op de plebs.

Zelfs BINDER [55]), wiens uitmuntende, onafhankelijke kritiek bewonderenswaardig is, heeft ten slotte ook op de Romeinsche plebs deze theorie toegepast [56]), met weinig grond, met geringer middelen, — daar hij anderen en dus zichzelven vele wapens uit handen geslagen heeft — met nòg geringer resultaat.

Enkele argumenten van PAIS [57]) over de onbestaanbaarheid der XII Tafelen weerleggende, een zekerlijk moeilijke plaats bij LIVIUS [58]) verklarende, heeft BINDER de wordingsgeschiedenis van het Canuleïsche plebisciet uiteengetrokken [59]), en vast-

---

54) Staat und Gesellschaft der Griechen und Römer, blz. 33.
55) Plebs, Kap. IV. Plebeier und Latiner § 13. Patrizier und Plebeier.
56) Blz. 402 vlg.
57) Plebs, blz. 405, 413. PAIS, Storia di Roma, I, blz. 552 vlg., 584vlg.
58) LIVIUS, Ab urbe, IV. 2, 6.
59) Plebs, blz. 404, zie LIVIUS, Ab urbe, IV, 1—6.

staande regelen der XII Tafelen [60]) verwrongen en vervormd [61]). De op-elkander-volging en tijdsaanwijzing van de verkrijgingswijzen der manus [62]) en het goed begrip van den usus [63]), lijden er onder.

Ontwikkeling van den bruidkoop tot de coemptio.

§ 3. Een laatste motief voor de algemeenheid der huisheerlijke macht over de vrouw en tegen haar beperking op stand of klasse, ligt in de genesis van dit instituut [64]). Met een verachtelijk gebaar slingeren de aanhangers van de theorie eener agame plebs ieder verband tusschen den bruidkoop [65]) en de latere coemptio van zich af.

Zoo BINDER: „Doch ist die früher gelegentlich versuchte Herleitung der coemptio aus dem alten Brautkauf — und der ihr vorausgegangenen Raubehe —, heute wohl endgültig aufgegeben" [66]). Het

60) Plebs, blz. 415.

61) De usurpatio, waarvan GAIUS (Inst. I, 111, verkeerde plaatsopgave bij Binder) uitdrukkelijk bericht, dat het den XII Tafelen ontleend is: „itaque lege duodecim tabularum cautum *erat*, si qua nollet eo modo in manum mariti conu*enire*, *ut quotan*nis trinoctio abesset *atque ita usum* cuiusque anni interrumperet", wordt zonder meer verzet naar een veel latere periode; het erfrecht der gentilen (BRUNS, Font. Iur. blz. 23, Tab. V, 4. „Si adgnatus nec escit, gentiles familiam habento") tot aan het einde van de Republiek alleen op de patriciërs toepasselijk verklaard.

62) Plebs, blz. 412—416.

63) Vgl. blz. 23, aant. 41. Ongeveer hetzelfde bij BERNHÖFT, Staat und Recht, blz. 187.

64) UNGER, Ehe blz. 2. „Gilt diesz (n.m.l. BALDUINS „Caeca sine historia jurisprudentia) nun von allen Rechts-Instituten [der Gegenwart], so gilt es bei weitem noch mehr von dem Institute derEhe".

65) Van dien koop moge nog de latere „klagbare" Sponsalia een aanduiding zijn; den vader wordt een som betaald ter vergoeding, dat men zijn contract breekt en de dochter *niet* huwt. (VARRO, de ling.lat. V (70). 71, „quod sponsu erat alligatus"). Anomalisch is dit een schadevergoeding voor het niet-nakomen van het koopcontract. (Zie PAULUS, D. XXXXV 1, 134, pr. en JUVENALIS, Satyr., II, 6, 200. Men vergelijke ook de Latijnsche actio ex sponsu, waarover SERVIUS SULPICIUS (de dotibus) bij GELLIUS, Noct.Att.IV, 4.

66) Plebs, blz. 412

is zeker vermetel het „endgültig" van den hooggeleerde te logenstraffen, door wederom een verband te zoeken tusschen coemptio en koophuwelijk, al wijkt dit van de vroegere constructie's geheel af. Een direct verband tusschen coemptio en mancipatio, waarbij de vrouw als de te mancipeeren zaak geldt, is daàrom niet aannemelijk [67]), omdat de vrouw optreedt als partij bij de coemptio (met bijstand van haar machthebbers) en men zich toch moeilijk tegelijk subject en object in één persoon vereenigd kan voorstellen [68]). De toepassing der „nexaalhandelingen" [69]) op zinnebeeldige wijze — dit geef ik gaarne toe — is niets vreemds in het oude Romeinsche recht, de verkoop der hereditas aan den toekomstigen heres als familiae emptor [70]) zal zeker niets anders dan een imaginaria venditio zijn, zooals GAIUS ook de coemptio kwalificeert [71]). Toch wijst alles op een wordingsgeschiedenis uit den koop [72]). Oudtijds een

---

67) ROSSBACH, Ehe, blz. 66 vlg., vertegenwoordigt deze meening. HUSCHKE in zijn „Studien" verklaart: „die Frau kann sich nicht selbst verkaufen" (blz. 200) en heeft dit later uitgewerkt in zijn „Nexum" (Zsch. f. R. gesch. V, 171).

68) KARLOWA, Formen, blz. 53, R. Gesch. II, 159, zwak BERNHÖFT, Staat und Recht. ZIMMERN, Gesch. d. Röm. Pr. R., I. blz. 837, ook blz. 832, noot 22. WALTER, Rechtsgesch. II, blz. 99.

69) FESTUS, de Verb. significatu s. h. v. „Nexum est ut ait Gallus Aelius quodcunque per aes et libram geritur." (BRUNS, Font. iur. (scriptores), blz. 17, vgl. MITTEIS, Privatrecht, I, blz. 136 vlg. Ook VARRO, de Ling. Lat. VII, 105 (BRUNS, op. cit., blz. 62). Hierbij KRETSCHMAR, Auslegung v. Varro (Zsch. d. Sav. St.) (R. A.) XXIX, blz. 244 en XXX, blz. 62). Met het oog op de aangehaalde plaatsen meen ik, *ofschoon het woord nexaalhandeling als zoodanig geen gangbare rechtsterm is*, de gesta per aes et libram aldus te mogen aanduiden.

70) GAIUS, Inst. I, 115*a*; II, 103. .... „Olim familiae emptor, id est, quia testatore familiam accipiebat mancipio, heredis locum optinebat."

71) GAIUS, Inst. I, 113.

72) De effectieve vrouwenkoop in den tijd der XII Tafelen

reaalkoop met gelijktijdige overgave van bruid en koopschat, werd langzamerhand de betaling in erts, dat gewogen werd, gebruikelijk; nadat geteekend geld in zwang gekomen was, is de toeweging nog niet dadelijk een zinnebeeldige handeling, maar was als-het-ware een controle van het aes signatum [73]). Later weer beduidt het aanslaan der schaal met het raudusculum, dat de mancipatio perfekt is [74]).

Als nu in de eerste eeuwen der Stad langzaam de koop der bruid verdwijnt, onder invloed van de patriciërs, die te dien tijde bij uitstek den sacralen huwelijksvorm kennen, hetzij door hun geestelijke, hetzij door hun economische [75]) meerderheid, wordt aanvankelijk gebruik gemaakt van een heel eenvoudig middel: de koopprijs, gaat als huwelijksgift naar den man terug [76]), de vader verrijkt zich niet meer, de dochter van den plebeier is geen koopwaar meer. Nu wil zij dan ook niet meer alleen object van de handeling zijn; zelve wordt zij partij, met auctoritas van vader of voogd, die als zoódanig bij de handeling aanwezig zijn.

---

nog als de gebruikelijke vorm van het huwelijk voor te stellen, is zeker onjuist. Dit vond ik als fundament voor zijn theorie bij DUBRULLE, Droits du mari, blz. 28 vlg.

73) KARLOWA, Ehe, blz. 47, en de bij hem in noot 132 aangehaalde schrijvers.

74) Hierop berust de conjunctuur van HUSCHKE „a s s e e m e n t e" in GAIUS, Inst. I, 113. Terecht achterwege gelaten in KRUEGER en STUDEMUND's editie, daar de *as* niets merkwaardigs is van de coemptio, zie GAIUS, Instit. I, 119. Zeer slecht is HEFFTER's „una cum muliere" overgenomen door DOMENGET (Institutes de Gaius).

75) Dit is het waarschijnlijkste: zij waren zoo onafhankelijk, dat het niet noodig was hunne dochters als koopwaar te beschouwen.

76) Per analogiam aan de Helleensch-Heroïsche ontwikkeling HOMERUS, Il. XIII, 382, XXII, 51.

Met deze eenvoudige redeneering zijn zelfs de verst-verwijderde tegenstanders verzoend. Aan de éene zijde is nu de mancipatio de plebeïsche modus ter verkrijging der manus [77]), aan de andere zijde is zij betrekkelijk een jonge vorm, met een langdurige en regelmatige wordingsgeschiedenis, en wellicht als coemptio met de echtelieden te zamen als partijen, de volledige venditio imaginaria, de jongste [78]).

Heeft het roofhuwelijk nog invloed geoefend op het historische R. R.?

Ofschoon het wel zeer in het kader van mijn redeneering passen zou, geloof ik niet, dat de vrouwenróof belangrijken invloed op het historische, Romeinsche huwelijk geoefend heeft. Deze, zeker den vrouwenkoop nog voorafgaande wijze van huwelijk en machtsverkrijging over de vrouw dunkt mij strijdig met den bouw der Italische stammen in den tijd, waarin de wetenschap terugreikt. Een eindelooze veete en bloedwraak, een volkomen rechtsonzekerheid voor de vrouw, een verplichting om steeds tot de tanden gewapend te zijn voor den man, om zijn dochters te beschermen [79]), is niet aannemelijk bij een bevolking, welke reeds landbouw en veeteelt bedrijft en in gebouwde steden woont.

Wel zijn er sporen te vinden: de roof der Sabijnsche maagden, een mythe bij de klassieke historici [80]) en dichters voorkomende [81]), de symbolische roof der bruid uit den schoot der moeder, waar zij zich verbergt voòr de domum de-

---

77) KARLOWA, Ehe, blz. 43.
78) BINDER, Plebs, blz. 416.
79) WILKEN, Inaug. Oratie. LUBBOCK, Origine of Civilisation.
80) Voor allen LIVIUS, Ab urbe, 1, 9 en 10.
81) Vgl. de roof van Proserpina. HOMERUS. IL. I, 457—565. OVIDIUS, Metam. X, 15.

ductio [82]) [83]), de heffing over den drempel harer nieuwe woning. [Deze staat [84]) met hetzelfde principe in verband en geschiedt niet ominis causa, zooals PLUTARCHUS, CATULLUS en SERVIUS dit verklaren, daar dàn ook bij een tweede huwelijk der vrouw deze drempelheffing plaats grijpen moest [85])].

Motief voór het roofhuwelijk uit een lex regia.

Het sterkste argument voor het roofhuwelijk, dat ik bij hen, die den invloed daarvan op de Romeinsche rechtsontwikkeling aanvaarden, echter niet aantrof, is voor mij gelegen in een plaats van DIONYSIUS: *,πρῶτον μὲν εἰσ ἀνάγκον κατέστησε* [86]) *τοὺς οἰκήτορας αὐτῆς ἅπασαν ἄῤῥενα γενεὰν* *ἐ κ τ ρ έ φ ε ι ν* *καὶ θυγατέρον τὰς πρωτογόνους, κ. τ. λ.'* [87]).

Deze op ROMULUS teruggevoerde, (d. w. z. praehistorische) bepaling, gebiedt dus zijn zoons alle en van zijn dochters de oudste op te voeden, wat, zooals blijkt uit den volgenden zin, niet anders is, dan een verbod deze te dooden bij of dadelijk na de geboorte. Daaruit is dus aangetoond een voorheen geoorloofde gewoonte om de pasgebo-

---

82) FESTUS, de verb. Sign. s. h. v. (BRUNS, Fontes iur. (Scriptores) blz. 31). „Rapi *s i m u l a t u r* virgo ex gremio matris, etc." MACROBIUS, Sat. I, 15. Ook CATULLUS, Carm: LXI, vers 5 en LVI, vers 81 tot 86.

83) De groote beteekenis, die ROSSBACH, op. cit. blz. 328 aan den roof hecht, is wel daaraan toe te schrijven, dat hij meer philoloog dan jurist is. Hij ontleent toch daaraan zeer weinig gevolgtrekkingen, die er vanzelf uit voortvloeien moesten. Alleen wil ik ongaarne gelooven, dat *„das Mädchen nur gezwungen in die Ehe trat, widerstrebte und mit Gewalt heimgeführt werden muszte"*. De raptio e gremio is v o r m, anders niet; zie de zeer intelligente uiteenzetting van de ontwikkeling van den roof bij V. DARGUN, Mutterrecht und Raubehe. 2er Abschnitt.

84) ROSSBACH, op cit. blz. 359.

85) ROSSBACH, op. cit. blz. 360, aanm. 1217. Anders BECKER, Gallus, II, blz. 17.

86) Te weten ROMULUS.

87) DIONYSIUS, Ant. Rom. II, 15.

ren kinderen en voornamelijk de dochters ter dood te brengen en tevens dat dit laatste zelfs alleen, wat de éérstgeboren dochter betreft, werd tegengegaan. Zonder nu MC LENNANS [88]) [89]) theorie in haar omvang te aanvaarden, die uit den kindermoord de exogamie in haar geheel verklaart, bestaat er toch een duidelijk zichtbaar en logisch verband: Worden de vrouwelijke kinderen gedood, dan is het noodzakelijk het tekort aan vrouwen later uit andere stammen aan te vullen [90]), en de roof, hetzij bijkomstig, als onderdeel van den buit [91]), hetzij met het oog op de verkrijging der vrouwen alleen geschied, is dan de aangewezen weg.

Hoe het ook zij, deze voorhistorische toestanden van roof en koop der vrouw liggen geheel en al in den lijn van het in den aanvang der paragraaf gestelde, dat er tusschen man en vrouw een scherp-belijnde machtsverhouding moet bestaan, al is deze misschien nog niet het ontwikkelde rechtsinstituut de manus, een gemeenschap van goddelijk en menschelijk recht, zooals die het matrimonium iustum medebrengt [92]).

---

88) MC. LENNAN, Primitive marriage, blz. 109 vlg., daarbij WIJNAENDTS FRANCKEN, Evolutie, blz. 127, daartegen LUBBOCK, Origine of civilisation, blz. 97.

89) LUBBOCK's (loc. cit.) theorie, welke uit den roof (die in tegenstelling met LETOURNEAU, L'évolution du mariage et de la famille, blz. 110, wel degelijk als een ontwikkelingsstadium van het huwelijk moet aangezien worden) de monogamie verklaart, wordt hieronder (Hfst. I) besproken bij het ontstaan van de manus.

90) Vgl. MC. LENNAN, op. cit., blz. 111.

91) SPENCER, Sociology, I, blz. 650. „The taking of women is manifestly but a part of the process of spoiling the vanquished."

MC LENNAN, op. cit., blz. 47. „The issues of victory in every case being the capture of women and the slaughter of men."

92) DIONYSIUS, Ant. Rom. II, 25.

CICERO, Pro domo, c. XLI.

De bronnen voor de kennis van de manus.

§ 4. Geen instituut van het Romeinsche Recht is zoo misdeeld als juist de manus; de berichten der Ouden hierover zijn schaarsch, onvolledig van ongeëvenaarde incongruentie en voornamelijk uit den tijd, toen het instituut verouderd en vermolmd was. Ook moeten wij wel in het oog houden dat onze bronnen grootendeels toevallige ophelderingen van taalkundigen [93]) en veelweters [94]) zijn [95]). Wat een schoon onderwerp voor de geleerden die, met een rijke phantasie begaafd, ons gaarne over de opengelaten plekken der rechtsgeschiedenis heen helpen! Het is ook ongelooflijk, hoeveel juist in den tijd vòòr NIEBUHR's vondst van den Veronesischen Gaius, toen men zelfs nog meende, dat de confarreatio en de coemptio één solemneele handeling vormden [96]), er over gevochten werd, wat wel de juiste plaats van de manus in het Romeinsche leven was.

Nadat GAIUS' instituten-commentaar, hoewel natuurlijk juist op een zeer belangrijke plaats omtrent de manus aanmerkelijk corrupt [97]), wat licht in den duister ontstoken had, schreef ieder, die maar tijd had, over het onderwerp, philologen, historici, zelfs welgestelde zakenlui [98]), die in hun

---

93) SERVIUS, Scholion op VERGILIUS' Georgica.

94) BOETHIUS, Scholion op CICERO's Topica. Hij is ook de schrijver van vele wiskundige en philosophische werken.
Zie PAULY-WISSOWA, in V° Boethius, n°. 4.

95) Bespreking van de verscheidene bronnen bij
SPEIJER, Oud-Romeinsche huwelijksvormen (blz. 129 vlg. Verslagen en Mededeelingen der Kon. Academie van Wetenschappen, afd. Letterk. 1897).

96) HEINECCIUS, Antiquitates Romanae I, 10, 10.
Zie TAFEL, Commentatio de divortiis, I, blz. 43.
EGGERS, Ehe und manus, (Nachtrag).

97) Institut. I, 136.

98) De hierboven geciteerde F. W. TH. EGGERS, volgens zijn hooggeleerden inleider „dem Geschäftsleben zugewandt".

vrijen tijd in de historische rechtswetenschap liefhebberden. Eindelijk liet een ster der taalgeleerden, wiens juridische vakkennis zeer belangrijk mag genoemd worden, dr. AUGUST ROSSBACH zijn licht op het gebied van het Romeinsche huwelijk schijnen, en maakte een einde aan het eindelooze geharrewar omtrent de terugvoering van de wijzen van vestiging der manus op de verschillende Italische volksstammen [99]). Na hem van KARLOWA [100]) tot KUHLENBECK [101]) een onafgebroken reeks van geleerden, die zonder uitzondering een meening over de manus, speciaal in haar verhouding tot het huwelijk, ten beste geven.

Op de wijze der Duitschers nu de meening van elk dier schrijvers afzonderlijk te exponeeren en te weerleggen, wil ik mij niet tot taak stellen. Ik heb twee der leidende meeningen met alle argumenten daarvoor uit mijn litteratuur gedistilleerd en zal daartegenover dan mijn eigen oordeel trachten te stellen:

Gelijkstelling van huwelijk met en zonder manus.

„Een onderscheid tusschen huwelijk met en huwelijk zonder manus (matrimonium iustum cum et sine in manum conventione) kent het Romeinsche Recht niet. Er is slechts één huwelijk, zij 't dan ook met verschillende gevolgen" [102]).

Ja, enkelen [103]) gaan zoover om zelfs geen onderscheid aan te nemen in de persoonlijke verhouding der echtgenooten, wanneer de vrouw al dan niet in manu mariti is: „dasz nun aber eine

99) Op. cit, Abschnitt III, blz. 162 vlg.
100) Die Formen der Röm. Ehe und Manus (1868).
101) Entwicklungsgeschichte, I, Institut. (1910), blz. 43.
102) In plaats van allen BÖCKING, Institutionen, I, blz. 173, aanm. 8 en 9, verder blz. 237.
103) In plaats van allen ZIMMERN, Geschichte d. Röm. Priv. R, I², blz. 480 vlg. blz. 510 vlg.

Frau nur in der laxen Ehe so frey und selbständig, wie der Mann sey, aber durch den Einflusz der manus dessen Herrschaft in eben so ausgedehntem Sinn unterworfen werde, als die Kinder der Gewalt ihres paterfamilias, diese herrschende Ansicht ist ebenso unerwiesen als unwahrscheinlich" [104]). „Dasz im Uebrigen de Unterwürfigkeit einer Frau in manu gröszer gewesen als die einer jeden andern Ehefrau, darüber sagen die Quellen nichts" [105]).

Argumentatie en de bestrijding daarvan.

Hunne argumenten zijn:

α. GAIUS [106]) en ULPIANUS [107]) onderscheiden bij de behandeling van het huwelijk volstrekt niet tusschen matrimonium cum in manum conventione en matrim. sine in manum conventione.

β. Het is geen indeeling van het huwelijk, daar er, voordat de manus mariti mogelijk is, altijd een huwelijk moet wezen.

γ. De onderscheiding strijdt met het begrip van het Romeinsche huwelijk.

δ. Bij één volk kunnen naast elkaar geen strijdige instituten gehandhaafd blijven.

ε. Het huwelijk is een deel van het zoogenaamde familierecht, de manus behoort alleen tot het ius quod pertinet ad personas (ius hominum alieno iuri subiectorum).

GAIUS en ULPIANUS onder-

In het kort weerleggende: α. De klassieke juristen hebben van het matrimonium op zich zelf al

104) ZIMMERN, op. cit. I², blz. 511.

105) Op. cit. I², blz. 512. Men vergelijke daartegenover TACITUS. Annal. IV, 16, waaruit zeer duidelijk blijkt, dat de macht over de vrouw in manu grooter en drukkender was, dan in het vrije huwelijk. Ook andere bronnen zijn wel aan te voeren.

106) Instit. I, 55.

107) Fragmenta V., 2.

heel weinig studie gemaakt, zoowel GAIUS als ULPIANUS behandelen het als een wijze van verkrijging der patria potestas. „Item in potestate nostra sunt liberi nostri, quos iustis nuptiis procreavimus", begint GAIUS zijn verhandeling over het huwelijk [108]).

scheiden deze vormen niet.

ULPIANUS behandelt het huwelijk in een titel die tot opschrift heeft: „de his qui in potestate sunt" [109]). Dàn een systematische onderscheiding te verwachten, is wel veel geëischt, daar de aanleiding voor de indeeling geheel ontbreekt. Zelfs tevergeefs is het te zoeken naar een tegenstelling, die toch wel niemand zal willen ontkennen voor het Romeinsche Recht: matrimonium iustum (legitimum) en matrimonium iuris gentium [110]).

Huwelijk met en zonder in man. conv. is geen indeeling van het huwelijk.

β. Dit argument is voornamelijk ontleend aan V. SAVIGNY, die een analogie meent te moeten vinden voor zijn bewering, dat interdicten-bezit en verjaringsbezit geen indeeling van het juridische begrip bezit-in-het-algemeen oplevert: „Im ältern Römischen Recht kommt ein ganz ähnliches Verhältniss bei zwei andern Begriffen vor, dem justum matrimonium, und dem matrimonium cum conventione in manum. Das erste wird immer vorausgesetzt, wenn das zweite gedacht werden soll, auch dabei liegt fölglich keine *Eintheilung* der Ehe zu Grunde, obgleich es zwei verschiedene juristische Ehen sind" [111]). In de eerste plaats is het niet volkomen zuiver wat V. SAVIGNY zegt;

108) Instit. loc. cit.
109) Fragmenta, loc. cit.
110) Alleen genoemd worden en dat zonder systeem passim „matrimonium iustum", „filius iustus", „nuptiae iustae" etc. Vgl. BRISSONIUS, de Verb. Signif., in V[e] justus; ook MITTEIS, Privatrecht, I, blz. 87.
111) VON SAVIGNY, Recht des Besitzes, blz. 95, aanm. 1.

het zijn geen twee verschillende „Ehen", doch het iustum matrimonium *is* oudtijds [112]), en *omvat* later naast het vrije huwelijk het matrimonium cum conventione in manum. Bovendien is de gevolgtrekking van ZIMMERN (argum. β) [113]) uit deze bewering van V. SAVIGNY niet met de woorden in overeenstemming, nog minder met de gedachte.

De tegenoverstelling strijdt met het Rom. begrip.

γ. Ofschoon de opvatting van het huwelijk, voornamelijk in den tijd, dat een vrij huwelijk ondenkbaar is, bij de Romeinen zeker edel genoeg is [114]), en de plaats der huisvrouw een hoogst respectabele is [115]), [veel meer dan bij de Grieken, die al heel vroeg geen manus meer kennen [116])] zien zij in verband met hun opvatting van de huisheerlijke macht, die de spil van hun geheele familieleven is, in de positie der echtgenoote filiae loco niets vernederends. Dat hare positie echter zoo wàs, valt voorzeker niet te ontkennen. De strijd „mit dem Römischen Begriff von der Ehe", zou dàn alleen opgaan, als de opvatting van BÖCKING c. s. omtrent het huwelijk „den Römischen Begriff" weergaf. Wat deze niet doet.

Een volk kan geen strijdige instituten handhaven.

δ. Al stellen wij huwelijk met manus en huwelijk zonder manus naasteen, dan is het toch onjuist deze twee instellingen, beide soorten van het Romeinsche huwelijk, als strijdige instellingen te kenschetsen.

Een strijd ligt daar in evenmin als bijvoorbeeld in het dominium ex jure Quiritium en het dominium bo-

---

112) Zie hieronder § 6.
113) Geschichte d. Röm. Priv R. I[2], blz. 510, aanm. 3.
114) DIONYSIUS, Ant. Rom. II, 25. Zie hieronder § X i. f.
115) Zie hierboven § 2 in den aanvang.
116) LASAULX, Zur Geschichte u. Philosophie der Ehe bei den Griechen.
MEYER, Röm. Konkubinat. blz. 16.

nitarium, die toch ook eeuwen naasteen hebben bestaan. Maar juist de veelvuldigheid der soorten van huwelijk bij één volk is een niet ongewoon verschijnsel; VON IHERING [117]) wees hier reeds op en ROSSBACH [118]) wijdt in zijn boek een uitvoerig deel aan het huwelijk der Indiërs, bij wie de gelijktijdig in zwang zijnde acht soorten van huwelijksvoltrekking noodzakelijke verschillen in het daaropvolgend huwelijk te voorschijn riepen. En het duurt langen, langen tijd voordat „de vereeniging naar den wil van de maagd en den jongeling, de Gandharva, wier eenig doel de lust en de liefde zij" [119]), d. i. het huwelijk door consensus, de overige vormen weet te verdringen.

De manus behoort alleen tot het ius quod ad personas pertinet.

ε. Uit de gescheiden behandeling bij de klassieken, waarover uitvoerig hieronder bij de tweede meening (blz. 42), komen sommige schrijvers tot de overtuiging, dat er juridisch een kloof ligt tusschen manus en huwelijk. De manus is geen familierecht, zeggen zij, maar behoort tot het Recht der afhankelijke personen.

In de eerste plaats is de Romeinsche systematiek altijd ietwat broos en is een beroep op indeeling in dit of dat hokje niet gewenscht. Zoo ook hier. De patria potestas, de verhouding van den Romeinschen huisvader en zijn zoon, dit is toch zonder tegenspraak ius hominum alieno iuri subjectorum, maar tevens is het de kern, de ruggestreng van de Romeinsche familie en zullen dus de rechtsregels van het ius quod ad personas spectat wel degelijk tevens tot het familierecht kunnen behooren.

---

117) Geist I, blz. 309 vlg. in het bijzonder aanm. 219.
118) Ehe, blz. 199—212. Vgl. KARLOWA, Formen, blz. 1.
119) Wetten van MANU, III, 30. Ten onrechte wel eens gelijkgesteld met het moderne begrip „vrije liefde".

Aan de andere zijde — men vergeve mij dezen kleinen zijsprong — was oorspronkelijk zelfs ook de dominica potestas familie-recht, de slaven waren met de familie samengegroeid en maakten er deel van uit, evenzoo als het rurale familiegoed. Toen langzaam de positie van de servi veranderde, en het recht op deze betrekking hebbende zelfstandig naàst het familierecht werd geplaatst, scheidde men voor de systematiek mede de vaderlijke en de echtelijke macht af tot een jus hominum alieno iuri subiectorum, zonder daarmede het innerlijke verband tot het familierecht los te maken.

Verdere tegenargumenten: CICERO en QUINCTILIANUS onderscheidden echter reeds matr. cum en sine i. m. c.

Een sterk argument tegen de meening, dat er slechts éen huwelijk is geweest en dat de onderscheiding in matrimonium cum en sine in manum conventione grond mist, leveren de juristen-rhetoren CICERO en QUINCTILIANUS. CICERO stelt in zijn Topica [120]), willende verklaren, hoe genus en forma zich verhouden, het begrip uxor als genus, de uxor in manu en de uxor tantummodo, als formae. Onmiddellijk volgt hieruit, dat als er twee soorten uxores zijn, er noodzakelijk ook twee soorten huwelijk moeten wezen. En zeer terecht zegt ROSSBACH [121]), die deze plaats voortreffelijk ontleedt: „War jene Eintheilung in der Jurisprudenz nicht gebräuchlich, so könnte sie von CICERO nicht fingiert werden. Dasz sie es aber gewesen ist, beweist der Umstand, dasz die übrigen Beispiele dem praktischen Leben entlehnt sind."

QUINCTILIANUS [122]) is echter nog duidelijker en

---

120) Topica III, „Genus enim est uxor, ejus duae formae, *una matrum familias, earum, quae in manum convenerunt, altera earum, quae tantummodo uxores habentur*".
121) Ehe, blz. 8, vlg.
122) Institutiones oratoriae, V, 10, 62.

spreekt van „duae formae matrimoniorum", zoodat de tweeledigheid des huwelijks nog in de eerste eeuw na Christus een zeer gangbare gedachte was, die geen verklaring behoefde. Een deugdelijke weerlegging van de plaats uit de Topica heb ik nergens gevonden, terwijl QUINCTILIANUS' meening — ietwat opzettelijk? — de aandacht dezer geleerden ontgaan is.

§ 5. Meer algemeen en ook beter te verdedigen is de tweede meening, wier voorstelling niet zoo scherp eenzijdig is, maar welke toch bij nadere beschouwing niet houdbaar blijkt. Deze luidt:

Huwelijk en manus zijn ten allen tijde gescheiden geweest.

„Reeds vanaf de stichting der Stad heeft een huwelijk bestaan, door (uitdrukkelijke of stilzwijgende) wilsovereenstemming der aanstaande echtgenooten voltrokken, onafhankelijk vàn en niet noodzakelijk te gelijk gevestigd mèt de manus."

Het is wel verleidelijk voor den juridischen geest, één huwelijk, één matrimonium justum al de eeuwen van Rome door. Maar de scheiding van manus en matrimonium, de beschouwing, dat de eerste geheel los van, hoogstens accessoir aan het huwelijk is, is niet te bewijzen. In het algemeen beroept men zich op drie feiten:

α. GAIUS en ULPIANUS scheiden huwelijk en manus geheel en al.

β. De huwelijksgebruiken hebben geen beteekenis, wanneer het huwelijk en de manus beide door confarreatio of coemptio voltrokken worden.

γ. Indien de filiusfamilias huwt, komt de vrouw in manu van diens vader; met den zoon treedt zij in den echt, in de potestas van den vader staat zij.

Er moeten dus twee te abstraheeren instituten

Argumentatie en bestrijding: scheiding van huwelijk en manus door de klassieke juristen.

zijn: een huwelijk, afgescheiden van de manus.

α. Dat in de overgebleven werken van twee onzer klassieke juristen manus en huwelijk op onderscheiden plaatsen behandeld worden, brengt tot nadenken. GAIUS en ULPIANUS beide behandelen, gelijk reeds hierboven gezegd werd, het huwelijk slechts als modus acquirendae patriae potestatis, terwijl de manus een deel der trichotomie: dominica, patria, maritalis potestas vormt [123]).

Dit alles gaarne toegevende, blijft de vraag, wat of het dan bewijst ten voordeele van de bovenomschreven meening. In GAIUS' dagen was voorzeker al een groote klove tusschen het huwelijk en de manus ontstaan, het vrije huwelijk heeft geheel de overhand, de manus is gewijzigd, verzwakt, en komt veelal slechts van het huwelijk los voor [124]).

Er was toch van het oude begrip der manus nauwelijks iets over, de manus per confarreationem was sinds 23 p. Chr. n. alleen „sacrorum causa" [125]), terwijl de manus per coemptionem hoofdzakelijk nog voorkwam als zelfstandige overgangstoestand, een door de juristen verwrongen hulpmiddel voor de vrouw om voor haar ongeriefelijke regelen van het recht [126]) te ontduiken.

De huwelijksgebruiken missen beteekenis, indien huwelijk en manus door éénzelfde han-

β. De huwelijksgebruiken, en als zoodanig moet voor den oudsten tijd op de auspicatio, voor den lateren tijd op de domum deductio en het aqua ac igni accipere de nadruk gelegd worden, zijn van sacralen oorsprong. Noodzakelijk waren zij

---

123) GAIUS, Institut, I, 49, 52, 55, 108 (emendatio Huschke), 109. ULPIANUS, Fragmenta. V, 1, 2, IX, X.

124) KARLOWA, Formen, blz. 83.

125) TACITUS, Annales, IV, 16. Vgl. SPEYER, Huwelijksvormen, blz. 36.

126) De coemptio sacrorum interimendorum en de coemptio tutelae evitandae causa.

in de grijze oudheid, toen geen enkele handeling van gewicht, als het aanvaarden van een staatsambt [127]) [128]), het bezaaien of oogsten van een akker [129]), zonder raadplegen der Goden geschiedde. Het was bij het huwelijk als het ware de toestemming den hemel afgevraagd vòòr de menschelijke handeling het rechtsfeit tot stand bracht. deling voltrokken worden.

De bruidsstoet treedt later meer op den voorgrond, zonder in het civiele recht ooit meer beteekenis te hebben gehad, dan van een algemeene bekendmaking, waardoor in zaken van dos, van schenkingen tusschen verloofden, *het bewijs van het bestaan des huwelijks vereenvoudigd werd* [130]). Vereischt was de domum deductio nooit [131]) [132]); ieder ander bewijs van het bestaan der consensus was voldoende.

Wel degelijk hebben dus de huwelijksgebruiken hun eigenaardige beteekenis naast welken vorm

---

127) LIVIUS, Ab urbe. XXI, 63.

128) DIONYSIUS HALIC, Ant. Rom. II, 4, i. f. en III, 7. ,Τότε δ' οὖν ὁ Ῥωμύλος ἐπειδὴ τὰ παρὰ τῶν δαιμονίων βέβαια προσέλαβε, συνκαλέσας τὸν δῆμον εἰς ἐκκλησίαν (ad concionem) καὶ τὰ μαντεῖα δηλώσας, βασιλεὺς ἀποδείκνυται πρός αὐτῶν καὶ κατεστήσατο ἐν ἔθει τοῖς μετ' αὐτὸν ἅπασι μήτε βασιλείας μήτε ἀρχὰς λαμβάνειν, ἐὰν μὴ καὶ τὸ δαιμόνιον αὐτοῖς θεσπισῇ. κ.τ.λ.'

129) SERVIUS, Ad Aen. III, 136 „quia apud veteres *neque uxor duci* neque ager arari sine sacrificiis peractis poterat."
OVIDIUS, Fasti I, 662.
FESTUS, s. v^e. praemetium.

130) ULPIANUS, D. XXX, 1, 15.
AURELIANUS, C. J. V, 3, 6.

131) Men ziet dit aan de bewijsmiddelen van het huwelijk, die elders genoemd worden b.v. C. J. V, 4, 13, C. J. V, 4, 22 „ipsorum consensu et amicorum fide." Vgl. C. Th. III, 7, 3. Sterker nog: „in liberae mulieris consuetudine non concubinatus, sed nuptiae intelligendae sunt".

132) Wellicht vormt het huwelijk per nuntium een uitzondering, D. XXIII, 2, 5. Of echter een domum deductio in den zin van een plechtstatigen vreugdigen bruidstoet, als een „cerealischer Thiasos", of een bloote verplaatsing der vrouw naar het domicilium matrimonii, ter verwezenlijking van het huwelijk, opgevat moet worden, wil ik ter plaatse niet beslissen.

der huwelijksvoltrekking ook. Alleen een beschouwing, dat de domum deductio de publieke uitdrukking van der aanstaande echtgenooten wilsovereenstemming zou zijn, is ten eenenmale verkeerd, want hoe zou deze dan mogen ontbreken bij het huwelijk der weduwe [133]), zooals zelfs ROSSBACH, die zulk een groote rechtsbeteekenis toeschrijft aan de openlijke geleiding der bruid, toegeven moet, dat deze in geval van tweede huwelijk niet plaats had: „Eine Wittwe heirathete in der Stille ohne alles Geräusch, ohne die pueri patrimi et matrimi, von denen sonst die Braut gehalten wird, ohne über die Schwelle gehoben zu werden" u. s. w. [134]).

Bij huwelijk met een filius familias komt de vrouw in manu van den pater familias.

γ. Het eenvoudigste ware de bestrijding, door met de jongere Romanisten [135]), die WALTER [136]) in dit opzicht volgen, de manus eenvoudig aan den zoon toe te kennen, waartoe een reeks plaatsen bij GAIUS [137]) en ULPIANUS [138]) een voldoende aanleiding mag schijnen. Ik kan mij echter in het minst niet voorstellen in de huisheerlijke ordening der oude Romeinsche samenleving, dat de zoon, die alieni iuris is, de manus over zijn vrouw zou verkrijgen, inhoudende *een recht op haar goederen,* die onder algemeenen titel zijn eigendom zouden worden, terwijl hij overigens al wat hij verwerft, voor den vader verwerft, *een recht op haar per-*

---

133) PLUTARCHUS, Quaest. Rom. V.
NONIUS, Ve Sacrificantur.
OVIDIUS, Fasti, II, 555, V, 487.
134) ROSSBACH, Ehe, IV, 1, passim, vooral blz. 262.
135) BRINZ, Pand. III², blz. 666, 1 en aanm. 5.
KARLOWA, R. Gesch. II, 1. blz. 153 terloops.
136) Geschichte des Röm. R. II, § 478, blz. 97 en aanm. 12.
137) Instit. I, 148. II, 159. III, 41.
138) Fragmenta. XXII, 14.

soon, het domesticum imperium, recht over leven en dood zijner vrouw, terwijl hij zelf geen volgerechtigd burger is; het opvorderen der echtgenoote van iederen derde, die hem deze onthoudt, terwijl hij overigens niet als actor in foro kan staan [139]). En hoe zou dit dan met het uitgedrukte principe: „in sua potestate non videtur habere, qui non est suae potestatis" [140]), te rijmen zijn? Want de manus is een deel van de potestas in den ruimen zin, zooals het woord hier gebruikt is. Ook als GELLIUS verklaart: „matrem familias appellatam esse eam solam, quae in mariti manu (mancipioque) aut in eius *in cuius maritus manu* (mancipioque) esset [141]), mag men deze plaats haar waarde niet ontnemen door erop te wijzen, dat in de laatste zinsnede *manus* in de overoude beteekenis van machtsbegrip-in-het-algemeen, van potestas, dominium, is gebruikt. [SERVIUS [142]) heeft waarschijnlijk deze plaats gecopieerd zonder eigen inzicht of bedoeling. NONIUS MARCELLUS [143]) heeft haar verkeerd begrepen, zich althans slordig en dubbelzinnig geuit].

Het voornaamste motief blijft echter de patriarchale familie-structuur. Ook de met de manus evenwijdige potestas — waarbij de vaderlijke macht niet den vader alieno iuri subiectus toekomt, maar

---

139) Voortreffelijk v. IHERING. Geist, II[1], § 32, noot 273, wiens meening met phrases omgeven, gereproduceerd is in VOIGT's Lex Maenia de dote, blz. 75 vlg. zonder de bron te vermelden. Beter VOIGT zelf in zijn XII Tafeln, II, § 100, blz. 321 v. Vgl. § 97.

140) ULPIANUS, D. XLVIII, 5, 22 (21).

141) GELLIUS, Noct. Att. XVIII, 6.

142) Ad Aen. XI, 476.

143) De compendiosa doctrina, „mater familias in familia mancipioque sit *patris* †, etsi in mariti matrimonio" († In tegenstelling met GERLACH-ROT (blz. 299) heeft BRUNS-MOMMSEN-GRADENWITZ, Font. Iur. (Scriptores), blz. 67 „in familia mancipioque sit *patria*", wat de bedoeling nog onduidelijker maakt).

diens machthebber — vertoont ditzelfde eigenaardige, dat de juridische constructie voorgaat boven de uit de natuur van het ouderschap voortvloeiende eischen des levens [144]).

Waarom het argument toch niet afdoende is.

Schijnbaar heb ik mij nu rechtstreeks in het kamp mijner bestrijders begeven door een voornaam argument toe te geven, zelfs te motiveeren voor hen. Maar al stelden wij voorop, dat de zoon, wat hij verwerft, den vader aanbrengt [145]), zoo is er toch wel degelijk een onderscheid, of het verworvene de manus over de vrouw, die hij huwt, of de eigendom van een paard, dat hij koopt, is.

Want al heeft hij dit bedoelde paard door eigen arbeid verworven, hij heeft er bij den dood van den machthebber niet het minste recht méér op, dan de andere heredes. Terwijl de manus bij den dood van den vader iure ipso terugvalt aan den verwerver, den echtgenoot, die tot dien van het huwelijk in rechtelijken zin *niets* had, en nu naast het feitelijke huwelijk, — dat zich in samenhuizing en samenslaap uit —, ook de rechten, die tot aan den dood van den machthebber hem ontzegd waren, verkrijgt.

Terecht wijst PERNICE [146]) [147]) en in diens gevolg BRINZ [148]), in verband hiermee op de eigenaardigheid van den vaderlijken eigendom aan de bona adventi-

---

144) Inst. I, 9, 3. VOIGT, XII Tafeln, II, blz. 296.

145) Inst. I, 9, 1. „Igitur liberi vestri utriusque sexus, quos in potestate habetis, olim quidem *quidquid* ad eos pervenerat, hoc parentibus (beter patribus) suis adquirebant *sine ulla distinctione*. Vgl. GAIUS, Inst. II, 86, vlg. woordelijk overgenomen. D. XLI, 1, 10.

146) Labeo, I, 3, blz. 109.

147) In het hoofdbeginsel echter verschil ik volkomen van PERNICE, daar hij (I, 6, 2, blz. 149) juist veel waarde aan de „Ausdrückliche Bezeugungen" bij GAIUS en ULPIANUS hecht. De huiszoon heeft volgens hem zijn vrouw in manu en zelfs ook zijn kinderen in potestate!

148) Pandekten, III², blz. 666 en 622.

cia: ook in de oudste tijden moet de zoon „quodammodo dominus" daarvan zijn. Zoo ook de patria potestas over de nepotes filii familias. Deze ontstaat niet bij den dood des vaders, maar door den dood wordt de uit den bouw van het recht voortvloeiende verhindering opgeheven, en de pas sui iuris geworden persoon krijgt de vaderlijke macht over zijn kinderen iure ipso. Een dergelijke constructie voor de manus lijkt mij, ofschoon hypothetisch, niet ongerijmd.

Dat de machthebber zeer spaarzaam van zijn rechten gebruik zal hebben gemaakt, dat hij den zoon veelal de verkregen goederen in vruchtgebruik of in leen gegeven zal hebben en later, toen de peculia het strenge begrip van de vaderlijke macht kwamen verzachten, deze goederen, door de schoondochter aangebracht als zoodanig den zoon teruggegeven zal hebben, doet aan zijn rècht niets af [149]). Want de vader zelf toch zal het zijn, die een overspel der schoondochter mag wreken [150]), die haar opvordert van derden, die haar een voogd mag stellen in zijn testament [151]), die door de huwelijksvoltrekking van den zoon eigenaar van de goederen der nurus wordt.

En zoo meen ik, dat de hierboven geciteerde plaatsen van GAIUS en ULPIANUS over de „nurus quae in manu est filii, quem in potestate habemus" als een *feitelijke* toestand beschouwd moet worden [152]) naast de *juridische*, zooals die blijkt uit het feit, dat die nurus toch tot de heredes sui behoort, en dat zij niet sui iuris wordt bij den dood van

---

149) Zoo motiveert ROSSBACH, Ehe, blz. 11, noot 33.
150) D. XLVIII, 5, 21. 22.
151) GAIUS, Inst. I, 148.
152) ROSSBACH, loc. cit.; MANDRY, Familien-Güterrecht, beschouwt de uitdrukking „nurus quae in filii manu est" als spraakgebruik.

haar man, maar in het agnatische familie- en ervenverband van haar schoonvader blijft [153]),

Manus en huwelijk zijn oorspronkelijk niet onderscheiden.

§ 6. Nu in het kort de eigen meening uiteenzettende, moet ik het bewijs vooraf laten gaan, dat *manus en huwelijk oorspronkelijk niet slechts onafscheidelijk, maar geheel en al één*, niet onderscheiden waren.

Argumentatie: Verband met koophuwelijk.

α. Wanneer wij den genetischen samenhang der manus, speciaal die door koop verkregen, (welke zeker de algemeene, oorspronkelijke grondvorm was [154]) als hierboven bewezen aannemen, volgt uit het feit, dat behalve de *koop* der bruid, — waaruit onwederlegbaar op zich zelf reeds een afhankelijkheids-verhouding der vrouw moet ontstaan —, tevens nog een formeele vestiging der manus mariti plaats heeft, dat deze actus solemnis de beteekenis van een huwelijk moet hebben.

Het oudste Rom. R. zou het huwelijk als onvormelijkehandeling kennen.

β. Indien manus en huwelijk oudtijds twee nevenstaande begrippen waren, moest ook voor elk dezer een aparte wijze van tot-stand-koming bestaan; n.m.l. naast coemptio en confarreatio, nudus consensus ter vestiging van het huwelijk [155]). Het alleroudste recht der Romeinen zou dus reeds een geheel vormelooze rechtshandeling gekend hebben. — De Romein heeft wel is waar niet den zin voor het symbool als de Germaan [156]), geen

---

153) ULPIANUS, Fragm. XXII, 14.... „Sunt autem (sui) heredes liberi.... et nurus, quae in manu est filii etc."

154) HÖLDER, Röm. Ehe, blz. 19. „Kauf ist denn auch die älteste privatrechtliche Begründung des ehelichen Rechtes."

155) Zoo onder anderen WALTER, Rechtsgesch. II, blz. 97, 117.

156) V. HALL, Verhandeling over het zinnebeeldige van de oud-Nederlandsche rechten, blz. 123.

REYSCHER, Über die Symbolik d. Germ. Rechts, blz. 64 vlg.

halmwerpingen, of overdrachten bij zode [157]), maar hun vormen zijn werkelijke of versteende onderdeelen van de rechtshandeling en waar een uiterlijk vertoon van vorm is, als juist bij de domum deductio, is dit niet rechtens. Overal vinden wij ook deze vormen: nexaalhandelingen [69]), woordformules, schijnprocessen voor de rechtsprekende magistraten. Uit het oudste recht is ons geen enkele onvormelijke rechtshandeling bekend. Zou dan juist het meest in het leven ingrijpende instituut zonder solemneele handeling kunnen tot stand komen?

Er zouden afzonderlijke opheffingshandelingen moeten zijn.

γ. Bij dualiteit van manus en matrimonium zou een en ander opgeheven moeten worden, door afzonderlijke handelingen.

Als dus bijv. remancipatione de manus opgeheven werd, wat bleef er dan over? — Een huwelijk zonder manus [158]). — Welnu dan zou op deze wijze reeds ten allen tijde in Rome een vrij huwelijk bestaan hebben. Het andere antwoord zal luiden: — Er blijft niets over na de remancipatie! — Juist, dat meen ik ook. Maar dan moeten wij in deze lijn verder redeneeren: Als de remancipatie bestemd om de manus op te heffen, tevens het huwelijk absorbeert, wat is er dan tegen aan te voeren, wanneer ik bij analogie stel: huwelijk en manus worden door één handeling, mancipatio (coemptio) of confarreatio gevestigd.

Een ontbindingsvorm voor het huwelijk ontbreekt oudtijds.

δ. Als er naast de ontbinding der manus een zelfstandige ontbinding van het huwelijk bestond, ware met groote waarschijnlijkheid de vorm (hetzij vereischt of gebruikelijk) even goed tot ons ge-

---

157) BRUNNER, Grundzüge, blz. 178, 187, von AMIRA, Grundrisz des Germanischen Rechts, blz. 135.

158) Vgl., BRINZ. Pandekten, III², blz. 668.

komen als de diffarreatio of de remancipatio [159]).

De formule: „Tuas res tibi habeto (agito)" werd vroeger door de geleerden [160]) wel eens tot de Twaalf Tafelen teruggevoerd, voornamelijk op grond van een uitspraak van CICERO [161]), welke echter door de philologische uitgevers [162]) wegens onechtheid, door de juristen [163]) op andere gronden waardeloos verklaard wordt [164]).

Bovendien wil ik in parenthesi de vraag stellen, wat de beteekenis van het „tuas res habere" was, bij een uxor in manu, die toch op geene wijze res suae hebben kon.

ε. Niet geheel buiten beschouwing mag blijven, dat de geleerde scholiasten, voor zoover zij dit onderwerp behandelen, geheel in onze lijn komen, terwijl het hun, die lang na GAIUS leefden, niet kan ontgaan zijn, dat in hun dagen manus en matrimonium even zeer verscheiden als afgescheiden instellingen waren.

SERVIUS en BOËTHIUS over het huwelijk.

SERVIUS [165]) zegt, aansluitend op den dichtregel van VERGILIUS: „Tethys emat (scil. Oceanus) omnibus undis. Tribus enim modis apud veteres *nuptiae fiebant*: usu .... farre ..., coemptione ..."

---

159) Dit argument ontleen ik aan een gesprek met den hoogleeraar MITTEIS, welke mij tevens nog een argument aanduidde: de noodzakelijkheid, dat de manus als abstractie zou hebben moeten bestaan, indien er daarnaast afzonderlijk nog een huwelijk was. Uitvoerig heeft hij dit betoogd in zijn nog niet verschenen tweede deel van zijn Privatrecht.

160) CUJACIUS, Observ. I, 39. „Divortio fieri ex XII Tab. indicat M. Tullius in 2. Phillipp. his verbis: *„Mimam illam suam suas res sibi habere jussit ex XII Tabulis"* etc.

161) Philippica secunda, XXVIII.

162) o. a. GRAEVIUS.

163) HASSE, Eheliches Güterrecht, I, blz. 135 vlg.

164) Zie ook SCHLESINGER, Formen der Ehescheidung, blz. 139; blz. 195 vlg.

165) SERVIUS, ad Georgicam, I, 31 (uitg. Lion, II, blz. 177.)

SERVIUS vergist zich, zeggen sommige schrijvers[166]): nuptiae dient vervangen door conventio in manum. Maar hiertegenover staat, dat hij op een andere plaats [167]) weer met de eigen woorden schrijft: „Itaque mulier in viri manum conveniebat et vocabantur *hae nuptiae* per coemptionem."

Ook BOETHIUS [168]) heeft woordelijk dezelfde zinsnede, zoodat bij mij het vermoeden rijst, dat beiden uit éenzelfde oudere bron geput hebben, welke geen onderscheid maakte tusschen de sluiting van het huwelijk en de vestiging der manus.

BOETHIUS' mededeeling, dat hij zijn wetenschap aan ULPIANUS ontleent, mag m.i. hoogstens opgevat worden, als duidende op de invicem interrogatio der echtelieden bij de coemptio en op de woorden, welke daarbij uitgesproken werden, daar ULPIANUS, zooals hierboven is aangetoond, zeker nooit nuptiae voor manus zou schrijven [169]).

Een verschil in tijdstip van de vestiging van manus en huwelijk is niet te bewijzen.

η. Veelal beweren de schrijvers, dat er een zeker tijdsverloop ligt tusschen het vestigen der manus door coemptio en het voltrekken van het

---

166) Zoo SPEIJER, Huwelijksvormen blz. 141: „Hij (SERVIUS) *vergist* zich blijkbaar door den term nuptiae te bezigen in plaats van conventio in manum". De hooggeleerde steller, die zoozeer het onderscheid inziet tusschen huwelijk en manus, had zeker zijn eigen opstel dan ook niet moeten noemen „De oud-Romeinsche *huwelijksvormen* door confarreatio, coemptio en usus", (afgezien, dat het niet elegant is, de usus een „vorm" van vestiging van een of ander te noemen).

167) SERVIUS, ad AENEIDEM, IV, 214 (uitg. Lion I, blz. 270).

168) BOËTHIUS, bij CICERO, Topica III.

169) De woorden van „BOËTHIUS „quem solemnitatem in suis institutis ULPIANUS exponit", geven m.i. geen aanleiding tot de meening, dat uit de Instituten van ULPIANUS woordelijk de zin is overgenomen, welke voor „quem" staat. Mij dunkt veeleer, dat BOËTHIUS meent: „Wilt gij er meer van weten, dan vindt gij dit uitvoerig bij ULPIANUS."

Zie MODDERMAN-DRUCKER-TICHELAAR, Handboek, blz. 10 *d*.

huwelijk. Echter vond ik voor deze veronderstelling nergens een schijn van bewijs: „Wann die Mancipation vorgenommen wurde", zegt ROSSBACH [170]), „ist uns nicht überliefert." Dan gaat hij negatief bepalen, dat ze niet bij de sponsalia kon geschieden, wat wel niemand zal bestrijden, om met de zeer vage meening te eindigen: „So scheint sich fast von selbst zu verstehen, dasz sie (die Mancipation) am Hochzeitstage vór der domum deductio statt gefunden haben musz."

Dit is te verstaan als volgt: Bij de coemptio wordt de manus gevestigd vòor het voltrekken van het huwelijk. Deze voltrekking geschiedt pas door het plechtige geleiden der bruid naar het domicilie des huwelijks [171]).

Ook SPEIJER [172]), die ROSSBACH in deze meening volgt, geeft blijk geen bewijs bij te kunnen brengen: *„Het komt mij waarschijnlijk voor"*, schrijft hij, „dat de coemptio aan het bruiloftsritueel voorafging. *Vermoedelijk* zal er tusschen de ceremonieele handeling, waarbij bruid van familie en familiehoofd wisselde en de voltrekking van het huwelijk niet veel tijd verloopen zijn, maar of beide plechtigheden op denzelfden dag geschieden, dan wel of het gebruik was ze door een langere tusschenruimte te onderscheiden, *hieromtrent weten wij hoegenaamd niets."*

Er wordt dus onderscheiden de overgang van

---

170) Ehe, blz. 81.

171) Ehe, blz. 92. De zeer bijzondere constructie op deze pagina, waar ROSSBACH de coemptio (+ de consensus!) beschouwt als een *recht tot het huwelijk*, een ius uxorem ducendi en het ritueel + domum deductio als voltrekking, vindt hieronder bespreking, § 19, d.

172) Huwelijksvormen, blz. 148.

familie tot familie en de huwelijksvoltrekking, parallel daarmede coemptio en bruiloftsritueel. Behalve het gebrek aan bewijs is ook het vermoeden onjuist, zooals dadelijk begrijpelijk wordt, wanneer wij ons de *werking der manus voorstellen, terwijl het huwelijk nog niet gesloten is.* Bij de manusvestiging gaat niet alleen de vrouw, maar tevens haar vermogen in de macht van den man over. Stel nu, dat de handeling tot voltrekking van het huwelijk door onwil van den toekomstigen echtgenoot niet plaats vindt, of onmogelijk wordt door den dood van den coemptionator, dan hebben wij dus door het aannemen van zulk een tijdsverloop als theoretische moeielijkheid onmiddellijk een manus, los van het huwelijk, als practische, de terugvordering van het door de in manum conventio overgegane vermogen der vrouw. Omgekeerd als wij stellen, dat het huwelijk voorafgaat, is er over een zeker tijdsverloop een echtelijke verhouding zonder in manum conventio, een „laksch" huwelijk, als overgangstoestand.

Argumenten van GIRARD en BRINZ.

Behalve de bovenstaande argumentenreeks, heeft GIRARD [173]) gepoogd het bewijs dier eenheid te leveren uit MODESTINUS' [174]) „communicatio divini et humani juris", benevens uit de bekende teksten van DIONYSIUS [175]) en PLUTARCHUS [176]) over de Romulische huwelijkswetten, die terloops reeds hierboven ter sprake kwamen.

BRINZ [177]) geeft, behalve de verkeerde meening, dat den filius familias zelf de manus toekwam [178]),

173) GIRARD, Manuel, blz. 147 en aant. 1.
174) D. XXIII, 2, 1.
175) Antiq. Rom. II, 25.
176) ROMULUS, XXII.
177) Pandekten, III², § 468.
178) Hierboven blz. 44, noot 135 en vlg.

een aardige redeneering, dat als manus en huwelijk verscheiden waren, de manus wel elementen zou bevatten, die „über den Begriff oder das Wesen einer Ehe hinaus" gingen. Uit zijn zekerlijk verkeerde opvatting van het invicem coëmere[179]), als een wederzijdschen koop van man en vrouw en de daaruit volgende verhouding van den pater en mater familias, put hij nog een argument, dat weinig goeds bevat, daar de grondslag verkeerd is.

Geschiedkundige ontwikkeling der verhouding van manus en huwelijk.

§ 7. Na de bovenstaande uiteenzetting rest mij historisch de verhouding van manus en huwelijk vast te stellen, voor zoover de schaarsche bronnen dit toelaten. Ik kom tot de volgende perioden, die, ofschoon wel in elkaar overvloeiende, toch aanmerkelijke verschilpunten opleveren.

Eerste Periode. *Huwelijk en manus zijn één en ondeelbaar;* het huwelijk is opgelost in de manus. Deze bepaalt geheel en al de onderlinge verhouding der echtgenooten. De tot-stand-koming der manus is tevens voltrekking van het huwelijk[180]).

Deze periode eindigt vóor de wetgeving der XII Tafelen, daar deze reeds (blijkens de usurpatio) een huwelijk los van de manus kent[181]).

Tweede Periode. *Huwelijk en manus blijven gesloten door dezelfde handeling;* toch zijn de begrippen reeds gescheiden en wordt het huwelijk als een actus consensu perfectus beschouwd. De wilsovereenstemming *blijkt* voor het strenge huwelijk uit de rechtshandeling ter vestiging der manus.

---

179) Pandekten, III². blz. 677, n°. 4 (zie ook 2. i. f.) BOETHIUS op CICERO, Topica, III, 14.

180) Hier boven blz. 48 vlg.

181) GAIUS, Instit, I, 111 (BRUNS Font. Iur. blz. 25 Tab. VI).

Het laksche huwelijk is vrij frequent, doch geniet niet volkomen het aanzien van het huwelijk cum manu [182]).

Het laksche huwelijk en het daaraan gepaarde verval der zeden bereiden als het ware de val der Republiek voor [183]) [184]).

Deze periode eindigt kort vóor CICERO, zooals blijkt uit zijn Oratio pro Lucio Murena [185]). De manus niet bedoeld als huwelijk is hem bekend, maar is nieuw, en nog niet in het rechtsgevoel der menigte opgenomen, blijkens zijn felle kritiek op de jurisprudenten, die op zulk een slinksche wijze een oud instituut misbruikten door het uiterlijk ongewijzigd te laten en het toch de kern te ontnemen.

---

182) CICERO, Topica, III. Hier boven blz. 40, aant. 120. Vgl. QUINCTILIANUS, Institutiones oratoriae, V, 10. GELLIUS, Noct. Att. XVIII, 6. Alleen der vrouw in manu mariti komt de eerenaam van mater familias toe, de vrouw in vrij huwelijk is uxor tantum, verdient dien naam niet. Ofschoon het begrip der mater familias geheel is veranderd, is juist het begrip als „eerenaam" voor de onbesproken vrouw gebleven. Vgl. D. L, 16, 46.

WALTER, Geschichte, II, § 477, aant. 13 en § 772, aant. 76 en 77. Zie ook het hier en daar zwakke en onjuiste opstel van KAISER, Romeinsch Huwelijksgeluk.

183) KUNTZE, Cursus § 777, blz. 545,

ZUMPT, Stand der Bevölkerung, blz, 17 vlg.

VOIGT, Privataltertümer, blz. 420, aant. 30 en blz. 430 aant. 30.

J. CAESAR'S volkstelling van het jaar 708 a. U. c. toonde een vermindering der bevolking van 50 °/₀ aan, zie DIO CASSIUS, XLIII, 25.

184) Analoog voor de Grieksche Staten, VON LASSAULX, Ehe bei den Griechen, blz. 102.

185) pro Mur. c. XII: nam cum permulta praeclare legibus, essent constituta, ea iure *consultorum ingeniis pleraque corrupta ac depravata sunt.* Mulieres omnis propter infirmitatem consilii maiores in tutorum potestate esse voluerunt: hi invenerunt genera tutorum quae potestate mulierum continerentur. Sacra interire illi noluerunt: *horum ingenio senes ad coemptiones faciendas interimendorum sacrorum causa reperti sunt.*"

D e r d e P e r i o d e. *Het vrije huwelijk krijgt geheel de overhand,* voor een deel door de huwelijkswetten van AUGUSTUS. Aan het strenge huwelijk door confarreatio wordt getarnd: de vrouw wil niet meer van den echtgenoot afhankelijk zijn [186]). *De manus komt hoofdzakelijk los van het huwelijk voor,* een juridisch schaduwbeeld [187]) van de oude manus, die met het heilige instituut van het huwelijk onafscheidelijk verbonden was.

Voor deze periode is een eenigszins nauwkeurige tijdsbepaling onmogelijk. GAIUS kent de manus per coemptionem cum marito [188]) nog. In den tijd tusschen dezen bekwamen jurist en ULPIANUS is de coemptio waarschijnlijk verdwenen; ULPIANUS noemt namelijk de mater familias sui juris [189]) en titel IX zijner Instituten-fragmenten, spreekt alleen nog van de manus met het farbrood [190]).

Reeds in het begin van dit tijdvak is de usus geschiedenis geworden [190 i. f.]). In deze periode komen

---

186) TACITUS, Annales IV, 16.

187) De overgangsvorm bij CICERO, pro Mur. c. XII
GAIUS, Inst. I, 114.
KUNTZE, Excurse, bij § 792, blz. 592. KARLOWA, Formen, blz. 83.

188) Instit. I, 113.

189) Fragm. IV, 1: „Sui juris sunt familiarum suarum principes, i. e. pater familiae, itemque mater familiae". Bij het huwelijk cum manu is de vrouw filiae loco, dus in potestate van haar echtgenoot. Als ULPIANUS haar dus als sui juris aanduidt, moet zonder uitzondering de vrouw niet meer in manu zijn. De manus per confarreationem, die hij nog noemt, is geen uitzondering, daar de vrouw dan behalve wat de sacra betreft „promisco feminarum iure ageret" (TACITUS, Annales IV, 16).

190) Deze titel laat een spatie zoowel vóor als nà de leesbare woorden over de confarreatio. HUSCHKE'S en HUGO'S veronderstelling, dat in de open ruimte de andere vormen der manus-vestiging stonden, is niet onwaarschijnlijk, alhoewel de lacune niet overeenkomstig GAIUS' Inst. I, 108—111 is. (HUSCHKE, Iurispr. ante Iust. blz. 486, aant. 9). Doch als werkelijk usus en coemptio voorkwamen bij ULPIANUS, wat vrijwel zeker is naar BOËTHIUS' over-

als „gebruik" de instrumenta dotalia, en (of?) de tabulae nuptiales op, die, vooral in het provinciaal recht, niet van juridische beteekenis ontbloot waren [191]).

V i e r d e P e r i o d e. *Er is slechts één Romeinsch huwelijk.* Alleen voor de bezitting der hooge priesterschappen bestaat nog een confarreatio, die een manus sacrorum causa vestigt [192]). Na de overwinning van het Christendom onder CONSTANTIJN DEN GROOTEN gaat met het bestaan der heidensche flaminiën het geantiqueerde instituut te niet onder THEODOSIUS DEN EERSTEN (a° 394, p. Chr. n.) [193]).

V ij f d e P e r i o d e. De Theodosiaansche Codex en a fortiori *de wetgeving van Justinianus kent de manus niet meer* [194]). Er is slechts éen matrimonium iustum meer, waarbij het bewijs van den consensus op elke wijze geleverd kan worden, zoodat het oude ritueel des huwelijks mede van geringe juridische beteekenis geworden is [195]). Echter doet zich daartegenover het vereischte van schrift in bijzondere gevallen voor [196]). Onder invloed van

---

levering, dan was het toch hoogstwaarschijnlijk als historie, evenals de manus door usus ontstaan, dit reeds bij GAIUS, Inst. I, 111. is. „Usu in manum *conveniebat*, rel." tegenover „Farreo in manum *conveniunt*" (112), Coemptione in manum *conveniunt*" (113).

191) GIRARD, Manuel, blz. 151, 152: „Il y aura certainement mariage, quand il y aura ...rédaction d'un instrumentum dotale.

192) Zie blz, 42, aant. 186 en 189.

193) ZOSIMUS, Hist. IV, 59.

194) VON KELLER, Pandekten, blz. 722.

195) Hier boven, aant. 131.

196) Nov. Major. VI, 9 (a° 454) weer opgeheven: Nov. Sever. I, pr. (a° 463).

Inst. I, 10, 13. C. J. V. 27, 10. vgl. C. J. V. 4, 24. Nov. J. 74, 4, pr
Auth. ut liceat matri et aviae § Quia vero legem, ad
C. J. V, 4, 23, 7 = Nov. CXVII, 4.

de kerk worden de huwelijksbeginselen herzien [197]) en de *huwelijken in de kerk* [198]) zijn betrekkelijk frequent [199]), ofschoon pas sinds BASILIUS DEN GROOTEN van een *kerkelijk huwelijk* kan gesproken worden [200]) [201]).

Het huwelijk in zijn juridische beteekenis.

§ 8. Wij moeten ons nu scherp rekenschap geven van wat het huwelijk is in zijn juridische beteekenis en of het wel mogelijk is, huwelijk met en zonder in manum conventio in een gemeene definitie te vatten.

Volgens vele juristen en n. f. opent VON SAVIGNY [202]) de rij, staat het huwelijk nauwelijks op het terrein der rechten, hetzij de meening is, dat hoogstens het recht een invloed oefent op het op zich zelf niet tot het recht behoorende huwelijk [203]), hetzij dat men het huwelijk voor een overwegend deel naar het gebied van natuur en zede verwijst [204]).

---

197) VON KELLER, Pandekten, blz. 716.

198) Nov. J. XXIV. § 1, § 2. Huwelijksvoltrekking ten overstaan van den defensor ecclesiae in sacro loco met drie clerici als getuigen.

199) Nov. J. LXXIV, 4, 3, laat de hierboven beschreven wijze van huwelijksvestiging ook voor lieden van eenvoudigen stand toe.

200) FRIEDBERG, Recht d. Eheschliessung, blz. 8, aant. 4 bestrijdt zelfs, dat het „δια τῆς εὐλογίας" van BASILIUS op een sacramenteel huwelijk wijst en stelt dit pas in de XIIe eeuw p. Chr. n. (blz. 9). Waarschijnlijk was het echter meer dan een „benedictio thalami", of een „Bestätigung einer schon vorher eingegangenen Ehe". Vgl. HOCHMANNUS. De benedictione nuptiarum c. II.

201) Men vergelijke de perioden (zonder tijdgrens), die ROSSBACH heeft aangenomen, Ehe, blz. 251 en 252 en lette vooral op zijn doorvoering der coemptio tot in de 5e periode (hij neemt er 6 aan), waarmede KUNTZE zich blijkens § 773 van zijn Cursus kan vereenigen.

202) System I. blz. (344) 349 vlg.

203) PUCHTA, Pandekten § 411, blz. 555.

204) v. SAVIGNY, Syst. I, blz. 350: „Es wird also keineswegs geläugnet, dasz zum Wesen der Ehe Treue und Hingebung, sowie zur väterlicher Gewalt Gehorsam und Ehrfurcht gehören;

Behalve enkele canonisten, hebben slechts weinige auteurs het juridische van het huwelijk ingezien; BRINZ [205]) en in diens gevolg DERNBURG [206]). Onlangs ook HRUZA in zijn „Geschichte des Griechischen und Römischen Familienrechts" [207]).

Zedelijke en natuurlijke elementen in het huwelijk.

Op zichzelf is in het huwelijk een zedelijk element onmiskenbaar; dat de conubia promiscua more ferarum, — wat ook HUGO hiervan meent [208]) — op een lager zedelijk standpunt staan, dan het monogame iustum matrimonium is niet te betwisten. Ook dat de natuur haar aandeel in het huwelijk heeft, wie zou het betwijfelen? Zonder de verscheidenheid der geslachten, het natuurlijk aanvullende van man en vrouw, zonder een copulatio carnalis, de dierlijke, op den drang naar voortplanting steunende, vereeniging van man en vrouw, geen huwelijk. En mogen de dichters van alle tijden ook om dat dierlijke een aureool van zedelijkheid en reinheid gewrocht hebben, mag de Kerk ook een gelijkstelling van de lichamelijke en geestelijke gemeenschap getracht hebben te bewerken [209]),

---

allein diese *an sich wichtigsten* (?) Elemente jener Verhältnisse stehen unter dem Schutz der Sitte."

205) Pandekten, III², § 467, blz. 664.

206) Pandekten, III, 5, blz. 7.

207) Deel II, Polygamie u. Pelikat, blz. 1: „Die Ehe ist ihrem innersten Kern nach ein Rechtsinstitut, das Verhältnis der Ehegatten, der Hauptsache nach ein Rechtsverhältnis." „Durch die Sanction der Rechtsordnung wird die geschlechtliche Verbindung erst zur Ehe und zu einem Verhältnisse an das die Rechtsordnung eine Reihe von juristischen Wirkungen knüpft." Verder blz. 3, overdreven blz. 9 en 10.

208) Naturrecht § 210—214.

209) TERTULLIANUS, de Uxore II, 9: „duo in carne una"; „ubi caro una, unus est spiritus".

TERTULLIANUS, de monog. 9: „matrimonium est cum deus iungit duos in unam carnem". Zie C. SCHMIDT, La société civile dans le monde Romain, blz. 206 en VOIGT, Römische Rechtsgesch. III, blz. 222.

toch blijft de concubitus als het natuurlijke, dierlijke element, naast een humanitair, het ideëele, op de zedelijkheid berustende, samenleven der echtgenooten onwederlegbaar, bestaan.

Gaarne geef ik dus toe, dat men in het instituut van het huwelijk elementen aanwijzen kan, die niet van rechtelijken aard zijn. Maar dit is het geval met alle instituten van het recht, speciaal van dat deel, dat gemeenlijk met den naam familierecht wordt aangeduid. De verhouding van vader en kinderen omvat ook in veel opzichten begrippen, die tot het gebied van het natuurlijk-zedelijke [210]) behooren. Zoo ook is de verplichting tot alimentatie van adscendenten en descendenten wederkeerig [211]), van den libertinus ten opzichte van zijn patroon [212]), de herroeping der schenking wegens ondankbaarheid van den begiftigde [213]), de uitsluiting van actiones poenae persequendae gratia comparatae en famosae tusschen echtgenooten [214]), het beneficium competentiae der socii onderling [215]), ja, zelfs de dwaze bepaling van keizer ANASTASIUS, dat voor een schuldvordering, onder de waarde gekocht, niet meer dan het betaalde bedrag mocht geëischt worden [216]), ofschoon deze bepalingen geheel gronden op begrippen van zedelijkheid, toch zuiver recht en niemand zal ontkennen, dat elk dezer instellingen tot het recht behoort. Het huwelijk is niet

Zedelijke en natuurlijke elementen in andere rechtsinstuten.

---

210) ULPIANUS, D. I, 6, 10. MODESTINUS, D. e. t., 11. C. J. VIII, 47, 3, 5.
211) ULPIANUS, D. XXV, 3, 5.
212) D. XXV, 3, 1, 18.
213) C. J. VIII, 55, 10, pr.
214) „*In honorem matrimonii* turpis actio adversus uxorem negatur." GAIUS, D. XXV, 2, 2.
215) ULPIANUS, D. XVII, 2, 63, pr.
216) C. J. IV, 35, 22, pr.

een bloot feit [217]). Wat men ook als zedelijke voorwaarde stelt, deze behoeft nooit vervuld te zijn. Een oud en grijs man kan — ofschoon men tegen het matrimonium imparium gekant was [218]) — een jong meisje huwen. Het consortium omnis vitae was ijdel gespeel met woorden, waar een vrije echtscheiding, op dissensus alleen berustende, den echtgenooten toegestaan was. Dus niet de voorwaarden, die natuur en moraal aan het huwelijk stellen, behoeven de echtgenooten te vervullen, doch de voorwaarden door het strenge recht gesteld, conubium moet er zijn, en wilsovereenstemming.

Het huwelijk is een actus legitimus.

Het huwelijk is een op een overeenkomst gelijkende actus legitimus, — een species societatis zegt DONELLUS [219]), — alleen door daartoe bevoegde personen aan te gaan. Niet den aftandschen, den zieken verbiedt men, der zede overeenkomstig, het huwelijk, maar wie geen Romeinsch burger is, kan geen matrimonium legitimum sluiten. Ook in het doel en in het gevolg der handeling staat het recht op den voorgrond. Men wil kroost om zijn geslacht voort te zetten, kinderen, die naar rechte kinderen van hun vader zijn, door de wet aangewezen hem bij doode op te volgen in zijn vermogen. Zij dragen zijn naam, zijn van zijn gens, kortom de geheele vaderlijke

217. [In tegenstelling met BRINZ, Pandekten, III², blz. 665, meen ik, dat zelfs het concubinaat niet in ieder opzicht „blosz faktisch" is. Zoo ook GLÜCK, Erläuterungen, bd. 28. Gelijk BRINZ, MEYER, Röm. Konkubinat, blz. 88, aant. 161.]

218) In C. J. VI, 58, 12, rescribeert JUSTINIANUS, dat het kind van een quinquagenaria toch als haar kind moet beschouwd worden. Dit geeft wel de volksovertuiging weer!

219) DONELLUS, De iure civili, XIII, 21, 1.

Vgl. „foedus" in C. J. VIII, 55, 7.

C. Th. IX, 7, 2, „foedare connubia" en daarbij GOTHOFREDUS' commentaar op deze constitutie.

macht, de geheele bouw der familie, waarvan de basis het huwelijk is, grondt in het Recht.

De verhouding der echtgenooten bij streng huwelijk is door het recht bepaald.

De onderlinge verhouding der echtgenooten wordt bij het strenge huwelijk bepaald door de manus, die naast vermogensrechtelijke momenten in hoofdzaak de machtsverhouding tusschen den maritus en zijn uxor aangeeft. In elk opzicht is deze manus een rechtsbegrip, staande in een nauw, — nader aan te wijzen — verband tot de vaderlijke macht. Mag een der vestigingswijzen van het huwelijk met manus, de confarreatio, ook in betrekking staan, misschien zelfs geregeerd worden door het goddelijk recht (fas), voor een verwarring van sacraal recht en moraal hoede men zich. In zijn gevolgen echter is de congruentie van de manus door confarreatio met die door coemptio of usus tot stand gekomen, volkomen, behoudens misschien oudtijds de onscheidbaarheid van het manushuwelijk door confarreatio voltrokken [220]).

Zoowel de gevolgen ten opzichte der familie: — de overgang der vrouw in den agnatenkring van den echtgenoot, hare positie filiae loco, de jurisdictie van den man over zijn gade, — als die ten opzichte van het vermogen, zijn volkomen door het recht geregeld.

Voor het strenge huwelijk kan dus geen twijfel bestaan [221]).

Ook bij het vrije huwelijk.

Voor het vrije huwelijk echter is de affectus maritalis „het wezenlijke kenmerk" [222]), het essentiëele, dat het onderscheid vormt tusschen het

---

220) DIONYSIUS HALIC., Antiq. Rom. II, 25, οἰκειότης ἀδιάλυτα. Zie BECKER, Gallus, I, blz. 22, 23.

221) BRINZ, Pandekten, III², blz. 665 i. f., blz. 666.

222) MODDERMAN-DRUCKER-TICHELAAR, Handboek, II, blz. 3 drukt het zoodanig uit.

iustum matrimonium en elke andere geslachtsverbinding [223]).

Volgens zijn innerlijke beteekenis zou de trouw der echtgenooten wederkeerig naar het gebied der zeden moeten verwezen worden. Toch is dit iure romano juist anders. Het recht geeft ook in dit opzicht weer „het minimum der zedelijkheid, dat van de burgers afgedwongen kan worden" [224]). Vooral de Augustijnsche huwelijkswetgeving, in het bijzonder de Lex de adulterio en de pudicia (736 der Stad) houdt regelen omtrent den affectus maritalis in [225]). Onmiskenbaar behoort dus de verhouding der echtgenooten in het vrije huwelijk, wat ook VON SAVIGNY [226]), ARNDTS [227]), WINDSCHEID [228]) en GERBER [229]) hiervan zeggen, tot het gebied van het Recht. Onnoodig mag het zijn op de positieve bepalingen van de wet te wijzen ten aanzien van stand [230]) en domicilie [231]) der gehuwde vrouw, van het recht des mans haar in proces te vertegenwoordigen [232]), haar op te vorderen van

---

223) GIRARD, Manuel, blz. 152. „La vie commune entre personnes aptes à se marier se rencontre non seulement au cas du mariage, mais au cas du concubinat.... *qui diffère du mariage seulement par l'intention (affectus maritalis).*"

224) Zoo definieerde prof. MITTEIS op een zijner colleges de verhouding van Recht en Moraal.

225) JÖRS, Ehegesetze des Augustus, passim.
MEYER, Konkubinat, blz. 21, 22.

226) Zie aant. 202 en 204, blz. 58.

227) Pandekten, § 393, blz. 625.

228) Pandekten, III § 495, blz. 3 vlg. Niettegenstaande het huwelijk een „zunächst sittliches Verhältnis" is, spreekt hij toch van „die *Pflicht* der Ehegatten *zur Liebe* gegen einander", en de daaruit voortvloeiende „Rechtssätze" (blz. 4, No. 3).

229) Zsch. f. Civilr. u. Proz. (N. F.), XII, blz. 199.

230) C. J. XII, 1, 13. en 22, 1. Vat. Fragm. 104.

231) D. L, 1, 38, 3. C. J. l. c.

232) C J. II, 13, 21.

derden, die haar wederrechtelijk vasthouden [233]) en nog vele andere, meer of minder belangrijke. Zoodat beide vormen, die het huwelijk der Romeinen in den loop der tijden vertoont, evenzeer wat hunne voltrekking (nuptiae), als de daarop volgende durende toestand (matrimonium) betreft, rechtsinstituten zijn.

Is het mogelijk het strenge en laksche huwelijk in één definitie te vatten?

§ 9. Wij komen nu tot de eigenlijke beschouwing der in aanvang van § 8 gestelde vraag: Is het mogelijk in één definitie de op-elkaar-volgende vormen, die het huwelijk in Rome vertoont, samen te vatten?

Anders en juister gesteld: Hebben het huwelijk met manus en het vrije huwelijk categorische eigenschappen gemeen?

Bij een eerste beschouwing springen, zooals uit het hierboven uiteengezette reeds duidelijk mocht worden, voornamelijk de verschilpunten in het oog, hoezeer ook de leeraren en schrijvers van twee generatie's geleden, deze trachtten weg te redeneeren en met een grooten doezelaar gewapend de grenzen uitwischten, die de Historie in het huwelijksrecht had getrokken [234]). Aan de andere zijde zijn de punten van overeenkomst belangrijker, dan het op den eersten blik wel lijkt, zooals nu door de samenstelling der punten duidelijk zal worden.

1. In § 8 toonden wij zooeven aan, dat het huwelijk van alle tijden in Rome tot het recht behoorde, dat het aangaan van het huwelijk een op een overeenkomst gelijkende rechtshandeling

233) D. XLIII, 30, 2.
234) BÖCKING, Instit. 1, blz. 173, aant. 8, 9.
ZIMMERN, Rechtsgeschichte, I², blz. 510 vlg.

was, dat de toestemming en wilsovereenstemming tot het aangaan van het huwelijk waren vereischt.

2. Voor het aangaan van beide soorten van huwelijk, voor het volvoeren dier bijzondere rechtshandeling is een bijzondere capaciteit vereischt (ius conubii in ruimen zin). Deze is in de geschiedenis van het huwelijk veelvuldig gewijzigd: oudtijds nog samenhangend met de onbeperkte eigenrichting van familie of familiegroep, de veete [235]), later verknocht aan het lidmaatschap van den staat of van verwante en bevriende staten [236]), ten slotte onder kerkelijken invloed afhankelijk geworden van ver-verwijderde bloed- [237]) en aanverwantschap [238]), van stief-verwantelijke verhoudingen [239]), ja zelfs van de religieus-spiritueele eenheid [240]) der handelende partijen. Het ius conubii.

Naast die door de evolutie van het leven geboden wijzigingen, handhaven zich echter in alle eeuwen de door de natuur van het huwelijk geboden bepalingen omtrent de bijzondere handelingsbevoegdheid, zooals voorschriften, aangaande

---

235) Voor het conubium der prisci Latini, zie MOMMSEN, Staatsrecht, III, blz. 1633[1].

236) D.i. ius conubii in engeren zin, als 't ware een publiekrechtelijk op endogame overwegingen steunend, beginsel.

237) Zoo is in Christelijken tijd door een reeks constitutie's tot Caligula toe in het algemeen en zonder grens verboden het huwelijk met de zuster van een ascendent. D. XXIII, 2, 39. Vgl. GAIUS, Inst. I, 62.

238) GOTHOFREDUS' aanteekeningen op C. Th. III, 12, 2 (Foutieve plaatsaanwijzing bij VOIGT, Rechtsgeschichte § 152, aant. 15). Verder C. Th. e. t. 4. Over het huwelijk van Honorius en Thumantia, de zuster zijner eerste gemalin in strijd met deze wetsbepaling: VOIGT, Ius naturale, III, aant. 1 en 32 (ZOSIMUS, Historia, V, 28).

239) Inst. I, 10, 7.

240) C. J. V, 1, 26, 2.

den leeftijd [241]), het verbod van huwelijk tusschen personen van één geslacht [242]), tusschen personen binnen den derden graad verwant, voor den man, wien door menschenhanden het vermogen zich voort te planten ontnomen was [243]). Deze regelen lijden zelfs geen uitzondering voor de senes coemptionales, zoozeer acht men deze bepalingen gebonden aan manus en huwelijk.

Dit alles mag voldoende geacht worden om te stellen, dat de impedimenta matrimonii een verband en een gemeene eigenschap zijn van huwelijk cum en sine in manum conventione.

Huwelijk is een op voortduring gerichte rechtsverhouding.

3. Het huwelijk in beide vormen is *een op voortduring gerichte* rechtstoestand [244]). Hiermede bedoel ik, dat het normale geval van ontbinding des huwelijks de dood van een der beide partijen is [245]).

Twijfelachtig is het, — maar de uiteenzetting

---

241) FESTUS, de Verb. Signif. in voce „pubes". SERVIUS, Ad Aeneid. VII, 53. ULPIANUS D. 23, 1, 9. en D. 24, 1, 32, 27.

242) Zuiver als een bederf der zeden is de door de Grieksche dichters met den naam: „huwelijk" bestempelde samenwoning van ééngeslachtelijke personen, zooals dit toelaatbaar was in sommige kleinere Grieksche staten en kolonie's. In de Rom. geschiedenis kennen wij het huwelijk van keizer Heliogabalus met een zijner mannelijke vrijgelatenen ook slechts als een voorbeeld van de toomelooze zedeloosheid zijner dagen.

243) ULPIANUS zegt in het 33e boek ad Edictum (D. XXIII, 3, 39, 1) dat voor den castratus geen huwelijk bestaat en beschouwt het van algemeene bekendheid, dat zoo iemand geen dos kan verkrijgen, daar hij ook geen matrimonium kan aangaan. De algemeene bekendheid, die ULPIANUS stelt („ut in castrato *dicas* dotem non esse") als ook de overweging, dat zulk een bepaling al te zeer aan het huwelijk verknocht is bij de „natuur-volkeren" geeft — naar ik meen — het recht, niettegenstaande wij niet uit eenige bron weten, wanneer deze bepaling geformuleerd is (cf. ZIMMERN, Rechtsgeschichte, I[2], blz. 540) deze bepaling als van oudsher bestaande te beschouwen.

244) Vgl. MANU, IX, 101.

245) DERNBURG, Pandekten, III, blz. 17.

vindt hier geen plaats — of het iets meer dan een algemeen door de schrijvers overgenomen fabel is, dat tot omstreeks het jaar 250 der Stad de echtscheidingen in Rome onbekend waren [246]). Evenmin stel ik mij tot taak in deze algemeene beschouwing na te gaan, wat de oorzaken zijn van de ontelbare echtscheidingen zonder of met al zeer geringe reden, ja zelfs zoozeer zonder vorm, dat CICERO aanleiding vindt om de vraag te stellen of echtscheiding ook wel eenvoudig „novis nuptiis" geschieden kan [247]).

Het Romeinsche zedenverval.

In de laatste tijden heeft men op de bandelooze en ontuchtige eeuwen van de stervende republiek en het jonge nog heidensche Keizerrijk een schel licht doen vallen, zeker niet zonder vrucht puttende uit de klassieke bronnen [248]). Niet slechts de hekeldichters als JUVENALIS, maar de ernstige HORATIUS FLACCUS zelve, ziet volkomen de oorzaken van Rome's verval in de verdorven zeden. Zoo schrijft hij [249]):

„Foecunda culpae saecula nuptias
Primum inquinavere et genus et domos.
Hoc fonte derivata clades
In patriam populamque fluxit."

Tallooze voorbeelden van de lichtzinnigheid der

---

246) De geschiedenis van CARVILIUS RUGA bij GELLIUS, Noct. Att. IV, 3, XVII, 21, 44, DION. HAL. Ant. Rom. II, 72. VALER. MAXIMUS, II, 1, 4. Zie V. D. WATER, De divortio Carviliano, V. SAVIGNY, Erste Ehescheidung (Vermischte Schriften, I, No. 4, blz. 81). ZIMMERN, Röm. Rechtl. Untersuch. I, No. 14.

247) De oratore I, 40, 56.

MONTESQUIEU, Esprit, XVI, „Il n'est pas croyable que la loi donnant à tout un peuple un droit pareil, personne n'en usât".

248) VALERIUS MAXIMUS, VI, 3, 10 vlg. CICERO, De divinatione, VIII. 7. PLUTARCHUS, Aemilius Paulus, V. JUVENALIS, Satirae, VI, 142 vlg.

249) Oden. III, 6.

groote Romeinen en der Keizers vullen de boeken der historieschrijvers [250]). Toch mag MARQUARDT op zijn hoogst gelijk hebben, wat de feitelijke toestand betreft, niet volgens het recht wanneer hij schrijft: „Am Ende der Republik und noch mehr in der Kaiserzeit gilt die Ehe den meisten als eine vorübergehende Verbindung, u. s. w." [251]). Want al kan TURIA's grafredenaar ook zeggen: „Rara sunt tam diuturna matrimonia finita morte" [252]), in het recht is nergens zulk een opvatting van het huwelijk neergelegd, terwijl de keur der Romeinen, tijdgenooten van het zedenverval ook zulk een meening als een minderwaardige aan de kaak stellen [253]) [254]). De bepalingen van het begrip huwelijk door de juristen als individua vitae consuetudo en consortium omnis vitae [255]) bewijzen dat voor hen het huwelijk bleef een ongedeelde en durende levensgemeenschap, hoe groot ook de feitelijke losbandigheid was door een te vrije echtscheiding, éénzijdig of met onderling goedvinden [256]), die den echtelieden naar wil en keur vrijstond tot de keizers, hetzij om menschelijke en staatkun-

---

250) Vgl. WAECHTER, Ehescheidungen, blz. 120 vlg., 136 vlg., 186 vlg, 199 vlg.

251) MARQUARDT, Privatleben, blz. 70.

252) Rede auf die TURIA, I, 27.

253) SENECA, de beneficiis, III, 16.

254) Als MARQUARDT en KAISER, (Rom. Huwelijksgeluk) wil ik niet aannemen — en dit terloops — dat de demoralisatie zoo algemeen was. Te veel blijkt mij uit de schrijvers, hoe wel zij hun tijd als een bandeloozen kenden en het zijn ook slechts de keizers en de aanzienlijken en hun aanhang van vrijgelatenen, van wie wij deze alle grenzen van oirbaarheid overschrijdende verhalen lezen. Dat de bandeloosheid echter bij de groote menigte zoo doorgedrongen is, wil mij niet voorkomen. Men vergelijke de toestanden in Frankrijk onder den Zonnekoning.

255) MODESTINUS, D. XXIII, 2, 1.

256) GAIUS, D. XXIV, 2, 2 pr. en 1.

dige overwegingen [257]) of op Christelijke grondslagen, zooals TERTULLIANUS [258]) die uiteenzet, de echtscheidingsfaciliteit inbonden [259]).

4. Het Romeinsche huwelijk is, zoover ons historisch weten reikt, altijd een rechtsbetrekking geweest van één man en één vrouw, verhouding, die men met het woord monogamie (Einzelehe) pleegt aan te duiden [260]). In het algemeen [261]) leven Grieken [262]) en Romeinen [263]), vanaf de vroegste tijden, waarover ons eenig bericht toegekomen is, in paarhuwelijksche verhoudingen [264]) en gevoelen zich

Monogamie der Grieken en Romeinen.

---

257) Zie over de Augustijnsche Huwelijkswetgeving hieronder § 14.

258) De monog. IX; de exhort. cast. IV; de uxore, II; vgl. AUGUSTINUS, De fide et opera, XIX.

259) Nov. Val. XXXIV, 11. verbod van het divortium consensu; weer gedeeltelijk opgeheven door Nov. Th. XII, pr. Vgl. Nov. Just. XXII, 18.

CONSTANTIJN in C. Th. III, 16, 1. enumereert de gronden van echtscheiding; zie ook de volgende constitutie. Verder C. Just. V, 17, 8, 2 (met Nov. XXII, 15, 1). Ten slotte de zeer strenge Justiniaansche Nov. CXXXIV, 11.

260) DIONYSIUS HALIC., Ant. Rom. II, 25.

261) GAIUS, Instit. I, 63. „Neque eadem duobus nupta esse potest, neque idem duas uxores habere." Vgl. UNGER, Ehe, blz. 74 i. f.

JULIANUS, D. III, 2, 1. Zelfs hij, die twee gelijktijdige sponsaliën heeft aangegaan, wordt evenals de bigamist met infamie gestraft. PAULUS, Sent. II, 25, 14. CONST. C. J. IX, 9, 30, 1.

SUETONIUS, Caesar, cap. 52 verhaalt, dat JULIUS CAESAR bepaalde, dat de Romein zooveel vrouwen mocht huwen, als hij wilde, liberorum quaerendorum causa. Hieraan is niet veel beteekenis te hechten, te meer daar er geen enkel verder bewijs te vinden is voor een dergelijke bepaling.

PLUTARCHUS, Vitae, verhaalt, dat ANTONIUS in bigamie leefde met OCTAVIA en CLEOPATRA tegen de landswetten in. Echter is het twijfelachtig of hier niet bedoeld wordt een tweede huwelijk met CLEOPATRA, in strijd met de gewoonte geen peregrina te huwen.

262) Anders HRUZA, Gesch. d. R. Gr. Famil. R. II, Polygamie, Hfst. I vlg.

263) DERNBURG, Pandekten, III, § 5, blz. 7 met noot. STRUBEN, Bigamie (prfschr.), blz. 15 vlg.

264) De mededeelingen omtrent de gemeen-wijverij der plebs,

mede daarom hooger ontwikkeld dan hun oostelijke naburen, die ze βάρβαροι, hostes, schimpten. Met een zekere zelfverheffing vertellen ons de historici en geographen van die volkeren, wier geslachtsverhoudingen polygaam (gewoonlijk polyguun) zijn geordend [265]). Voor mijn betoog komen naast de Syriërs [266]) de Perzen, Joden en Egyptenaren alleen in aanmerking.

Polygame verhoudingen bij Syriërs, Joden, Egyptenaren en Perzen.

Wat genen betreft, het rijk der Perzen vormde nooit een onderdeel van het Groot-Romeinsche Rijk, maar tallooze emigranten van dit volk overstroomden de Romeinsche koloniën en nederzettingen in Klein-Azië, en ook in Neder-Egypte, bij de Nijlmonding vooral, vinden wij voortdurend de Perzen vermeld, die daar onder hun eigen wetten en gebruiken leefden [267]).

Bij de Joden is de polygamie door de lex divina [268]) toegelaten [269]), maar toch in den lateren

---

waaraan de rechtsvergelijkers en „Mutterrechtler" zoo te gast zijn gegaan, zijn hierboven al even ter sprake gekomen, zie § 2, blz. 17 vlg., vooral aant 25.

265) De opsomming bij MITTEIS, Reichsrecht, blz. 221.

266) Over hen voornamelijk de m. i. niet geheel juiste en te betrouwen plaats bij SOKRATES, den kerkelijken geschied-schrijver. Vgl. SELDEN, Uxor ebraica, blz. 50.

MITTEIS, Reichsrecht, § 222, blz. 28 vlg. daarentegen oordeelt hem wel betrouwbaar.

Tegenover de plaats van SOKRATES, EUSEBIUS, Vita Const. III, 59.

267) MÜLLER, Fragmenta hist, Gr. (BARDESANUS), V, 2, blz. 83. SOZOMENOS, Hist. Eccles. VI, blz. 33. WEISZ, Endogamie (Zschr. Sav. St. (R. A.) XXIX), blz. 348

268) Exod. XXI, 8—12. Deuter, XXI, 15—18. Richteren VIII, 30. X, 4. XII, 9. I Chron. VII, 345. Fod. 839.

269) Uitvoerig MICHAËLIS, Abhandlungen von den Ehegesetzen, blz. 231 vlg.

SELDEN, Uxor ebraica, I, blz. 43 vlg. — Onder invloed van het Christelijk monogame beginsel en ter gelijktijdige hooghouding van het Oude Testament, waarop een groot deel der (strafrechtelijk vnml.) jurisprudentie berustte, vinden wij bij schrijvers in de XVIIe eeuw nog al eens de polygamie als den Joden toegestaan, ontkend. In plaats van allen HAVEMANN, Gamologia Synoptica, III, 4.

tijd niet feitelijk en algemeen [270]). Althans de positie der vrouw, zooals SALOMON zelf die schetst als vrouw des huizes, mater familias bij uitnemendheid [271]), is in scherpe tegenspraak met zijn eigen levenswijze. Terecht zegt MICHAËLIS in zijn belangrijk werk over het Mozaïsche Recht [272]): „Es scheint also, dasz obgleich SALOMON selbst in der grenzlosesten Polygamie lebte, seine Untherthanen mit einer Frau zufrieden waren". In elk geval was het aantal vrouwen niet onbeperkt [273]). Van andere meening is echter de groote Joodsche geleerde MAIMONIDES, die zich uitlaat voor de meest uitgebreide veel-wijverij: „Het staat den man vrij zooveel vrouwen te huwen, als hem lust; ook zelfs honderd, zij het gelijktijdig, of d'eene na de andere [274]).

De Egyptenaren evenzeer leefden in polygamie, zooals zooveel voorstellingen en schrifturen bewijzen [275]). Om maar een enkele greep te doen uit den overvloed, dien veelal de Fransche geleerden voor ons bereikbaar hebben gemaakt: Een basrelief uit het Louvre, dateerend van even na de XIIe dynastie stelt ons een Egyptenaar voor met *twee* vrouwen van eerste waardigheid. Verder in de Denkmäler tallooze afbeeldingen van vrouwen, die in onderling ongelijke, maar toch matrimoniëele verhouding tot één man staan [276]). Hoofd-

---

270) Voor bewijzen en bewijsplaatsen MICHAËLIS, Mosaisches Recht, § 94—98.

271) Spreuken, XXXI, 13, 15, 18, 19, 21.

272) II, blz. 141.

273) MICHAËLIS, Mos. R. II, § 97, blz. 147. SELDEN, Uxor Ebraica, blz. 44: „ideo ita monebant sapientes quaternarium uxorum numerum a nemine (praeter Rege) excedendum," rel.

274) Halacha Ishoth, XIV.

275) RÉVILLOUT, Précis du droit Égyptien, II, blz. 973 vlg.

276) Plaat 23 vlg.

zakelijk echter bewijzen voor mij de uitdrukkelijke uitsluitingen van de polygamie in de latere huwelijks-overeenkomsten en de juiste omschrijving der huwelijkstrouw, dat de monogamie niet op het recht steunde, maar noodzakelijk tusschen partijen bedongen moest worden.

Zoo in de demotische overeenkomst van HORUS, zoon van PENETEPHOTES en TSETEFANCH, dochter van PSEMONT uit het 11de jaar van PTOLEMAEUS PHILOMETER: „Ik zal u bevestigen als mijn gade. Als ik u zal minachten, als ik eenige andere vrouw zal nemen, zoo zal ik u 100 zilveren argenteï geven [277]...." Dezelfde woorden in een document houdende een overeenkomst ter zake van het huwelijk van een Griek MELAS met een Egyptische vrouw [278] [279].

Ook in de instrumenten van den Romeinschen tijd ontbreekt deze formule niet, al vinden wij bij een uitbreiding der Helleensche beschaving, bij een verbreiding van het Christelijke huwelijksbeginsel een tendenz naar de monogamie.

In het Romeinsche Keizerrijk in zijn omvang, als dit had in de tweede eeuw onzer jaartelling, leefden de onderscheiden ingezetenen naar verschillend recht; te weten: de cives romani naar het ius civile romanorum, de provinciales en de inwoners der liberae civitates naar hun eigen, van het Romeinsche verschillend, recht [280]. Na een langen

De Constitutio ANTONINI

277) RÉVILLOUT, Précis du droit, blz. 1049.

278) Eodem, blz. 1050.

279) Men zie verder de uitnemende voorbeelden uit de papyrus-vertalingen in het boekje van ERMANN en KREBS, Aus den Papyrus der königliche Museum, blz. 111. (RÉVILLOUT, Nouv. Chrestom. blz. 4). B. P. 3075. Ter plaatse gedeeltelijk defect B. P. 3109.

280) Men leze de voortreffelijke § 80 van VOIGT's Rechtsgeschichte, II, blz. 123.

historischen gang en vele ongeslaagde pogingen [281]) volbracht het M. AURELIUS ANTONINUS, in de geschiedenis bekend als CARACALLA, in den aanvang der derde eeuw, alle vrije inwoners van zijn Rijk met het burgerrecht te begiftigen [282]).

en haar gevolgen.

Maar met de weldaad van het burgerschap wordt den nieuwen cives ook te gelijk het ius romanum opgedrongen; alle volksrecht moet wijken. Zoo kennen wij een constitutio van DIOCLETIANUS en MAXIMIANUS van nul en geen waarde verklarende de adoptio fratris apud peregrinos (bloedsbroederschap) [283]) en het bekende rescript van HADRIANUS, waarbij hij als buitengewone gunst het „graece testari" toelaat voor één bepaald geval [284]). Maar zonder slag of stoot liet zich het volksrecht op keizerlijk bevel niet geheel terugdringen en voornamelijk niet dat deel, dat het meest ingeworteld is in de harten der menschen: het familierecht. EGON WEISZ in zijn veel-geprezen opstel, „Endogamie und Exogamie im Römischen Kaiserreich" [285]), vangt dit werk aan met de woorden: „Est ist eine dem Juristen geläufige Tatsache, dasz bei der Aufnahme der fremden Rechte in Deutschland die alte Ordnung im *Familienrechte, festgewurzelt in der Eigenart der Nation,* den zähesten Widerstand

---

281) DIO CASSIUS, LII, 55, SENECA, Apocol. 3 CICERO, Phil. XIII, 16, 33. SUETONIUS, Caes. 42, 80. Octav. 40. ULPIANUS, D. L, 15, 1, 2, 4, 9.

282) Voor de Egyptenaren wel eens ontkend: KUHN, Städtische und Bürgerl. Verf., II, 89. Hiertegen DIRKSEN. Script. hist. Aug. blz. 114 vlg, en aant. 53. Vgl. WILCKEN in Hermes, XXVII, blz. 294 vlg. VOIGT, Rechtsgesch. II, blz. 135 aant. 31. Sterkste argument voor de algemeenheid van CARACALLA's Constitutie is DIO CASSIUS, LXXVII, 9: ,'Ῥωμαίους, πάντας τοὺς ἐν τῇ ἀρχῇ αὐτοῦ (sc. ANTONINI).... ἀπέδειξεν'.

283) C. Just. VI, 24, 7.

284) Nouv. Revue Hist. de droit (1892), XV, 622.

285) Zie blz. 70 aant. 267.
Zsch. d. Sav. Stift. (Rom. A), XXIX, blz. 340, 341.

leistete". En op de volgende pagina, doelende op de hier behandelde Constitutio Antonini: „Ähnliche Widerstände hatte das Römische Recht schon einmal zu überwinden gehabt". Ook de polygame vormen van huwelijk, die zich bij de Joden en Egyptenaren vertoonden, weken niet aanstonds voor het keizerlijk gebod. In het jaar 285 p. Chr. n. moet DIOCLETIANUS zijn inwoners de polygamie verbieden en op dat oogenblik zijn het waarschijnlijk (voornamelijk) de Egyptenaren, tot wie hij zich richt, ofschoon dit niet met zekerheid is vast te stellen, daar de constitutie verder geen nauwkeurige aanwijzing draagt [286]): „Neminem qui sub dicione sit Romani nominis, binas uxores habere posse, *vulgo* patet cum etiam in edicto praetoris [287]). *Quam rem competens judex inultam esse non patietur*". Het dunkt mij uit de laatste woorden niet twijfelachtig, dat de rechters veelal de zaak, als die ook al voor hen gebracht werd, hoorden en inulta, ongestraft hadden gelaten [288]). Ook de uitdrukking „vulgo" geeft aanleiding tot de meening, dat van hoogerhand ook uitzonderingen (kunnen) erkend worden. Tegen de Joden werd door THEODOSIUS in het jaar 393 na Christus nog een constitutie uitgevaardigd, waarbij het wordt voorgesteld, of zij gemeenlijk nog in polygamie leefden: „Nemo *more Judeorum* in diversa sub uno tempore coniugia conveniat" [289]). En indien het niet alzoo was en de

In het bijzonder ten opzichte der monogamie.

---

286) MITTEIS, Reichsrecht, blz. 222.

287) Zie de bepaling van het edictum in D. III, 2, 1.

288) Tot de lex Julia de adulteriis was bigamie niet met andere straf dan oneerbaarheid bedreigd, D. XLVIII, 5, 11, 12. Deze lex stelde als sanctie van het verbod de doodstraf. „Sacrilegis nuptiarum gladio puniri oportet. CONSTANTINUS, C. J. IX, 9. 30, 1. Nog in JUSTINIANUS' tijd volgens THEOPHILUS ad Inst. I, 10, 6.

289) C. J. I, 9, 7.

polygamie der Joden in dien tijd niet algemeen mag genoemd worden, toch is een dergelijke bepaling bijna twee eeuwen na de const. Ant[t]. kenschetsend.

Niettegenstaande dit alles hebben de volksrechtelijke afwijkingen op het rijksrechtelijk beginsel der monogamie geen invloed geoefend. Op andere gebieden neemt het rijksrecht vaak de volksrechtelijke modificatie's over [290]). Bij de polygamie kan ten allerhoogste van een oogluikend toelaten sprake zijn. Om een enkel voorbeeld van zulke modificatie's te geven, volgen eenige instellingen uit provinciaal recht, die op verschillende wijze een eigen plaats in het rijksrecht veroverden:

Wisselwerking van rijksrecht en volksrecht.

a. uit de gewoonte der Joden (en Egyptenaren) om der vrouw een bedrag, ik zou durven zeggen, als garantie voor de affectus maritalis in het instrumentum nuptiale te beloven, heeft zich de in het rijksrecht volledig opgenomen donatio (ante) propter nuptias gevormd [291]).

b. de speciale Grieksche schuldbekentenis, de een abstracte litterale verbintenis in het leven roepende syngrapha, door GAIUS nog gekenschetst als zuiver peregrinisch recht (quod genus obligationem proprium peregrinorum est) [292]) evolutioneert langzamerhand naar het Romeinsche Recht en wordt opgenomen, ontdaan van zijn oorspronkelijke abstracte werking, maar naar den vorm gehandhaafd en blijft in het latere Romeinsche Recht niets dan een vormelijk document, dat de bewijsvoering vergemakkelijken kan.

---

290) Zie VOIGT, Rechtsgesch. II, bl. 159, noot 16. Vgl. CHR. LETOURNEAU, de bekende anthropoloog, die in zijn Evolution juridique zich uitlaat tegen het alles opslorpende, zelf onbeteekende ius romanum!!

291) MITTEIS, Reichsrecht, blz. 266 vlg., vooral 268.

292) Instit. III, 134.

Behalve de Latijnsche papyri, o.a. een behelzende een contract tusschen twee Romeinen Q. JULIUS PRISCUS en C. FABULLIUS MACER over den aankoop van een slaaf [293]), die zuiver den vorm van de syngrapha vertoonen, zien wij ook in Nov. Just. XIV, 1, verboden aan den leno, συγγραφὰς ἐπὶ τοῦτο (wegens de verboden ontucht) λαμβάνειν of zooals de collatio het uitdrukt „neque *conscriptiones* super hoc percipere" [294]), [295]), [296]). Er heeft dus wisselwerking plaats gehad tusschen het volksrecht en het Romeinsche Recht: Indringing van het overheerschte recht in het overheerschende, juist zooals twaalf eeuwen later het Frankische en Germaansche volksrecht indrong in het gerecipieerde Romeinsche [297]).

---

293) Archaeologia, LIV, 2, blz. 433 vlg.
Hermes, XXXII, blz. 273 vlg.

294) Collatio, III, 1.

295) Voor de beteekenis van de syngrapha (en het cheirographum) volgens de oudere bronnen GAIUS, l. c. pseudo-ASCONIUS op CICERO, in Verrem II, 1, 91. SENECA, de beneficiis, VII, 10, 3. Vita Hadriani, VII SCHLESINGER, Formalcontracte, blz. 70. MITTEIS, Reichsrecht, blz. 482 vlg. VOIGT, Röm. Rechtsgesch. II (onduidelijk blz. 129, aant. 16, en blz. 141), blz. 385, aant. 23.

296) Over de oude instellingen, die primitief ontleend, toch zuiver Rom. R. geworden zijn, kan ik het stilzwijgen bewaren. Toch past het te waarschuwen tegen het overdrijven der Fransche geleerden, de RÉVILLOUT's voornamelijk en hun leerlingen, waarvan LETOURNEAU wel de voornaamste is, die beweren, dat het R. R. geheel ontleend is aan Phoenicisch, Egyptisch en Grieksch recht, en niets oorspronkelijks heeft, dan wat er slecht aan is. Zie RÉVILLOUT, „Rapports historiques et légaux des Egyptiens et des Quirites jusqu'aux emprunts faits par la loi des XII Tables au Code d'Amasis". Verder E. RÉVILLOUT, Introduction bij het Précis du droit Egyptien, blz. XXI vlg.
Vgl. VAN BEMMELEN, Rechtsgel. Opstellen. Bk. II, No. 10. Oud Egyptisch Recht, blz. 285, waar hij RÉVILLOUT en diens afbrekend werk ten opzichte van het Romeinsche Recht zeer typisch characteriseert. Hetzelfde oppervlakkige oordeel over de Rom.-rechtelijke minderwaardigheid bij GOBINEAU, Ungleichheit der Menschenrassen, II, blz. 429 vlg.

297) v. STEIN, (GRUCHOTS Zeitschr. I) Zur Europäischen R.gesch. MODDERMANN, Receptie van het Rom. Recht.

Maar onaangetast, vast in den grondslag, gesteund door de Christelijke leer blijft het Romeinsche principe van het paar-huwelijk, de coniunctio unius maris et feminae unius [298]).

Matrimonium liberorum quaerendorum gratia.

5. Het doel van het huwelijk in alle tijden uit sacraal, zoowel als politiek oogpunt [299]), is het verkrijgen van kinderen, die in een onmiddellijk verband staan met den vader, d. w. z. die in zijn patria potestas zijn.

Het lichamelijke verband van het kind en de moeder, die het kind in haar flanken draagt en aan haar boezem zoogt, is den natuurvolken het eerst duidelijk geweest. Het verband met den vader ontspruit aan een jongere theorie, waarbij de vrouw de akker is, die de vrucht van den man doet rijpen [300]). Toen kwam de moeilijkheid eerst. Als een onoplosbaar vraagstuk werd den natuurvolken het „pater semper incertus est", tot zij het begrip huwelijk en huwelijkstrouw als een oplossing zagen en zij der natuur den gulden regel:

---

298) Ten onrechte noemt TISSOT het zedenverval, aan het einde der Republiek „*une sorte de polyandrie*". Het mag strijdig zijn met zijn Christelijk gevoel „qu'on se prêtait ses femmes, comme le fit Caton d'Utique à Hortensius." Maar dit als een feit op het huwelijks-*recht* inwerkende te beschouwen gaat niet aan. (Mariage, blz. 66.)

299) VOIGT, XII Tafeln, II, § 92, blz. 244.

300) RÉVILLOUT. Précis, blz. 888, aant. 1.

LEIST, Alt Arisches Jus Civile, blz. 189 vlg. „Der Sohn ist danach (n. d. Sutras) der in des Weibes Schoosz gelegte Samenkeim des Vaters. Er ist physisch das eigene Selbst des Vaters, der continuirte aus dem Weibe geborene Vater." blz. 190. „Die Annahme, dasz der Sohn der fortlebende wiedergeborene Vater sei, ruht auf der Voraussetzung einer dem Fas entsprechende Eheschliessung.... Darin liegt, dasz durch die solemme Eheeingehungsacte, der Mann in einer Allen manifesten Weise constatirt haben musste, dasz er das Weib liberorum quaerendorum causa nehme."

„pater vero tantum est, quem nuptiae demonstrant" afdwongen [301]).

Reeds de oude Indiërs waren in het diepst van hun gemoed overtuigd, dat het huwelijk dient om kinderen in het leven te roepen, die de wettelijke erven zijn van goed en heiligdom des vaders. Zoo zegt MANU, doordrongen van de beteekenis en het gewicht eener nakomelingschap [302]): „Woman are created in order to bear children and man to beget posterity" [303]).

De Grieksche τεκνοποιΐα.

Bij de Grieken eveneens vindt deze opvatting in overoude tijden zijn uitdrukking in de formule: „παίδων ἐπ' ἀρότῳ γνησίων" (of ἐπι σπόρῳ γν.) [304]). Ook bij de Romeinen is dit begrip reeds in de vroegste tijden geuit: SERVIUS SULPICIUS doet ons het bekende verhaal van CARVILIUS, die van zijn vrouw wil scheiden, daar zij geen kinderen kan krijgen, zoodat hij dus niet met goed geweten voor de censoren den eed kan afleggen: *„se uxorem liberum quaesundum gratia habere"* [305]). Overal bij de schrijvers [306]) en juristen [307]) komt deze uitdrukking weer

---

301) KUHLENBECK, R.gesch. I, Inst. blz. 49.

302) MANU, IX, 106, zie ook IX, 96. ANTIPATER, v° γάμου. STOBBAEUS, Florileg. LXVII, 25. BLÜMNER-HERRMANN, Griech. Antiq. IV, blz. 260.

303) BURNEL-HOPKINS in hun uitgave van MANU's wetten, teekenen een alonde Indische wet aan: „No world of heaven exist for one not possessed of a son".

304) MENANDER, Fragmenta, 185. AISCHYLUS, Agam. 1166.

PLUTARCHUS, Solon, XV. Lycurg. XVIII. Zie O. MÜLLER, Dorier II, blz. 40, 187, 281.

LEIST, Graeco-Ital. Rechtsgeschichte, passim.

305) Bij GELLIUS, Noct. Att. IV, 3.

306) PLAUTUS, Capt. IV, 2, 109. MACROBIUS, Sat. 1, 16. VALERIUS MAX. VII, 7, 4. Weifelend PLUTARCHUS, Conjug. praec. (ed. REISCHKE, VI, blz. 539).

307) ULPIANUS, Fragm. III, 3. Bij de z. g. n. causae probatio vereischt o. m., dat „testatione interposita quod liberorum quaeren-

voor; nog in de tabulae nuptiales wordt zij gebezigd om het matrimonium legitimum aan te geven.

Men heeft in de vorige eeuw wel eens het verwekken van kroost als een toevallige, natuurlijke bijkomstigheid, niet-juridische bijzonderheid van het huwelijk willen kenschetsen. Zoo EGGERS [308]) en HASSE [309]). De eerste nu beroept zich voornamelijk op het feit, dat den castratus alleen, niet den spado het recht van een huwelijk te sluiten ontzegd was [310]). Maar dit is niet een afwijking van het boven gestelde begrip, doch eenvoudig, omdat het niet uit te maken was, wie spado genoemd kon worden. De natuurlijke macht om zich voort te planten wordt niet door uiterlijkheden bedongen; slechts een nauwkeurig medisch onderzoek door de wet voorgeschreven — en zoover heeft onze huidige ontwikkeling het nog niet gebracht — vòor het huwelijk zou dit aan den dag kunnen brengen. Bij den castratus was de facultas generandi volstrekt uitgesloten, vandaar het huwelijksverbod voor dezen alleen. Ook mag in de oudste tijden een zekere eerbied voor de beschikkingen der Goden in het toelaten van den spado tot het huwelijk medegewerkt hebben [311]).

Wat nu het gebrek aan een leeftijdsgrens naar boven betreft, er was evenzeer geen regel voor te stellen, op welken leeftijd de seniliteit begint en de voortplantings-mogelijkheid ophoudt. Maar zooals hierboven [312]) opgemerkt, was het huwelijk van ouden

---

dorum causa uxorem duxerit" bewezen wordt. Zoo ook PROBUS' rescript. C. J. h. t. 9.

308) Ehe mit Manus, blz. 2 vlg.

309) Güterrecht der Ehegatten, I, blz. 3 vlg.

310) ULP. D. XXIII, 3, 39, 1.

311) Vgl. NAMUR, Cours d'Institutes, blz. 89.

312) Blz. 61, aant. 218.

van dagen slecht in tel en het matrimonium impar zeer gehaat. Desniettegenstaande, daar de mogelijkheid van kinderen voort te brengen bestond, was de man, die de zestig al overschreden had, vrij van de Augustijnsche civiele straffen op coelibaat, als hij een vrouw van minder dan vijftig jaren huwde [313]).

Er is dus geen reden voor, dat HASSE het liberorum quaesundum gratia onder den overvloed van zedelijke elementen van het huwelijk wil verschuilen, noch dat EGGERS zich met een liefelijke bescheidenheid vergenoegt met het standpunt „in mediis tutissimus ibis" [314]).

Het huwelijk is een actus purus.

6. Huwelijk met en zonder manus laten beide voorwaarde, noch termijn toe, zijn beide dus een actus purus.

PAPINIANUS geeft in zijn 28e boek der Quaestiones [315]) een opsomming der actus legitimi, die voorwaarde, noch termijn dulden. De geäntiqueerde instituten zijn voor een deel weggelaten, wat op rekening der compilatoren te boeken is. Maar had hier dan ook niet een plaats ingeruimd moeten worden voor het matrimonium? MITTEIS [316]) noemt het met niet geheele zekerheid in de rij der weggelaten „bedingungsfeindlichen Rechtsgeschäfte" en teekent dan aan: „Ein Zeugnis (für die Ehe) ist mir unbekannt; aber sie setzt die deductio in domum voraus, also ein Realact, der nur als unbedingter denkbar ist" [317]).

---

313) Senatus consultum Claudianum bij ULPIANUS, Fragm. XVI, 3, 4. SUETONIUS, Claudius, XXIII.
314) ROSSBACH, Ehe, blz. 4, aant. 9.
315) D. L, 17, 77.
316) Röm. Privatrecht, blz. 169.
317) l. c. noot 9.

Nemen wij voor een oogenblik de juistheid van MITTEIS' opmerking aan, dan dient toch uitdrukkelijk erop gewezen, dat de „Realact" alleen maar uitsluit de dies a quo en de conditio suspensiva, niet de dies ad quem en de conditio resolutiva. Want waarom zou een feitelijke handeling met onmiddellijk juridisch gevolg niet als bijbepaling een eindtermijn kunnen vertoonen of door een latere, onzekere gebeurtenis van zijn werking kunnen beroofd worden?[318])

Volgens zijn natuur.

Mij dunkt, dat de nadruk ergens anders moet vallen en wel op den àard van het huwelijk. In de hierboven geciteerde plaats zal het huwelijk wel nooit genoemd zijn, omdat het in het rechtsbewustzijn van het volk ingeworteld was, dat men tegen een vrouw niet kon zeggen: „Ik huw u tot het tweede jaar van het consulaat van Aquilius", of „totdat ik praefectus praetorio ben". Het huwelijk, zonder dit nu dadelijk van een ideëel standpunt te bekijken, is toch een verbond van twee menschen om gezamenlijk het leven door te gaan, zooals ook de juristen duidelijk in hun definitie's doen blijken [319]), en behoudens den tijd van zedelijke corruptie tegen het einde der Republiek, waarin het dwingende der levensgemeenschap niet meer zoo scherp gevoeld werd, is het toch ook door den Romein zoo opgevat. Een huwelijk met een aanvangstermijn of opschortende voorwaarde is echter niet meer dan een huwelijksbelofte en dit is zeker in MITTEIS' bewering waar, dat dàn de feitelijke uitvoeringshan-

---

318) SOHM, Obligatorische Civilehe: „Es wäre also ein Standpunkt denkbar, welcher unter Anerkennung der eheschliessenden Kraft des Civilacts doch die Ausübung des Rechts der Lebensgemeinschaft suspendirte."

319) Zie de twee volgende paragraphen.

deling, de domum deductio, ongerijmd zou wezen.

Maar voor het latere Romeinsche Recht staat vast, dat de domum deductio geen vereischte is. Wanneer de buren of vrienden weten, dat men een vrouw liberorum procreandorum causa bij zich in huis heeft genomen, is dit voldoende en behoeft het vormelijke geleide der bruid binnen het domicilie des huwelijks niet plaats te hebben gehad [320]), om aan de samenleving van den man en de vrouw alle wettelijke gevolgen te verbinden.

Terecht dus beschouwt MITTEIS het huwelijk als een actus purus, maar de door hem aangevoerde gronden zijn niet afdoende.

De punten van overeenkomst tusschen huwelijk met en zonder manus uit het rechtsbegrip voortvloeiende.

7. Naast al deze in het bijzonder beschouwde punten van overeenkomst tusschen huwelijk met en zonder manus, hebben beide alle uit het rechtsbegrip huwelijk voortspruitende gevolgen gemeen: de verplichting van wederzijdsche echtelijke trouw [321]), het deelen der uxor in eer en stand [322]), het aannemen van den naam des mans [323]), (welk instituut een zeer bijzondere, hieronder te behandelen historische ontwikkeling heeft), het samenwonen in het domicilie van den echt.

Hiernaast nog zijn te vermelden de gelijke gebruiken en gewoonten, die met beide vormen van het huwelijk gepaard gaan, welke hier en daar even het recht binnengeslopen zijn. Toch kan de domum

---

320) C. J. V, 4, 9.

321) D. XXIV, 1, 32. 13.

322) C. J. XII, 1, 13. DERNBURG, Pandekten, III², blz. 9, over het pleno honore diligere.

323) Oorspronkelijk voegen de vrouwen den naam van den echtgenoot bij den hare. Zoo Inscriptiones Orelli, 614, 650, 673 793 en 820. Bij het door confarreatio voltrokken huwelijk ook den mannelijken gentielnaam.

deductio, m.i. nooit een tot het huwelijks*recht* behoorend element hiervan zijn, noch naar haar oorsprong, den thiasos (vgl. aant. 132), noch naar haar beteekenis, noch naar de uitdrukkelijke bewoordingen van de plaatsen, ofschoon de wetgever van de eeuwenoude gewoonte een enkele maal gebruik gemaakt heeft[324]).

Maar ook zonder de bovengenoemde realia van den echt, zonder de gebruikelijke vormen bij de huwelijksvoltrekking in aanmerking te nemen, zijn de punten van aanraking zoovele en van zoo innige beteekenis, dat ik zonder schroom de meening voorsta: Een definitie, omvattende het Romeinsche huwelijk in zijn verschillende historische gestalten, is mogelijk.

§ 10. Vooraf dienen de verschillende opvattingen der Romeinen en de oorsprong daarvan nagegaan te worden. De oud-Arische opvatting van het huwelijk.

De overoude Arische voorstelling vergelijkt het huwelijk, het daarmee plaatsende op het gebied van het goddelijk recht, met de vereeniging van Zon en Maan. Evenals Zon en Maan paren om door hun eendrachtigen arbeid de Natuur in haar geheel en de geordende verhoudingen der menschen mogelijk te maken, „so sollten auch beide Geschlechter, Mann und Weib, gleich jenem Götterpaar in der Ehe einträchtig zusammen-

---

324) BRINZ, Pandekten, I, § 42, aant. 1 en 2.
SCAEVOLA, D. XXIV, 1, 66, pr.
GOTHOFREDUS ad C. Th. VII, 13, 6.
BÜHLER, Orient und Occident: „der bedeutsamste Act in der *Hochzeitsceremonie*, der bei allen alten indogermanischen Völkern die Legitimität der Ehe bedingt, ist die feierliche domumductio.... der Grieche drückt den Begriff heirathen durch γυναῖκα ἄγειν, der Römer durch u x o r e m d u c e r e aus".

wirken und die einem jeden nach seinem Theil zukommenden Pflichten erfüllen [325]).

Door deze opvatting wordt het huwelijk een gebod van den hemel en op een hoog en edel plan gesteld.

Ook in de wetgeving van MANU vindt het heilige en nobele principe zijn neerslag in de woorden: „Let there be a mutual fidelity ending in death (alone); this in a few words should be recognised as the highest law of duty for man and wife" [326]) [327]). De plichten van man en vrouw van wederzijdsche trouw tot aan het levenseinde kunnen niet beter gekenschetst worden, dan door de woorden van dezen wetgever.

Dit slechts ter inleiding; het directe verband, dat tusschen het Arische Recht en het Romeinsche heet te bestaan, de onmiddellijke invloed van het Arische Recht op de begripsvorming der Romeinsche juristen, — meeningen, die langen tijd heerschende waren, — willen mij onaannemelijk voorkomen [328]).

Wat daarentegen het verband met het recht der Hellenen betreft, reeds bij de tot stand koming

---

325) Vgl. LEIST, Graeco-Italische Rechtsgeschichte, blz. 127 en de „Belege" aldaar.

ZIMMER, Alt-Indisches Leben, blz. 315, 331.

v. IHERING, Vorgeschichte, blz. 49.

326) MANU, IX, 101 (BURNEL-HOPKINS). Men ziet ook hieruit, dat ten tijde de monogame huwelijksvorm bij de Indiërs bekend is, daar de affectus maritalis van de echtgenooten wederzijds dit noodzakelijk maakt (vgl. HRUZA, Gesch. d. Rom. Griech. Familiënrechts, II, Polygamie, blz. 12 vlg.) Echter verdringt spoedig daarop de polygamie het paarhuwelijk.

327) Zie verder MANU, II, 67; III, 55, 103, 114 en 115; IX, 86, 87.

328) v. IHERING, Vorgeschichte der Indo-Europäer; Inleiding en § 11 over de vrouw. Vooral bevreemdt mij in dit werk de terugvoering van de eerste elementen der ontwikkeling op *semitischen* invloed, zooals b. v. van den landbouw! (blz. 473 vlg.).

Zie ook KUHLENBECK, R. Gesch. I, Inst., blz. 41, aant. 1.

LEIST, Graeco-Ital. R. Gesch. Inleiding, blz. IV vlg.

der XII Tafelen-wetgeving wordt dit door den betrouwbaren LIVIUS betuigd [329]). Het eerste werk vóor de benoeming der decemviri, was drie aanzienlijke Romeinen af te vaardigen, „qui Athenas ierant, simul ut pro legatione tam loginqua praemio esset honor simul *peritos legum peregrinarum ad condenda nova iura* usui fore credebant!" [330]) En juist de Grieksche opvattingen over het huwelijk, — hoe groot ook de feitelijke verscheidenheid was, zooals te meer blijkt uit de jongste onderzoekingen omtrent de ἐγγύησις [331]) — beïnvloeden het Romeinsche principe bij voortduring.

De Grieksche opvattingen van het huwelijk.

Uit de vele plaatsen bij de Grieksche wijsgeeren, zedeleeraren en dichters, die het huwelijk kenschetsen, treden in het algemeen drie beginselen op den voorgrond:

I. het noodzakelijkheid-beginsel.
II. het natuur-beginsel.
III. het levensgemeenschap-beginsel.

Het noodzakelijkheid- of staatsheilbeginsel.

I. Volgens de oudste beschouwing is het huwelijk een noodzakelijk kwaad; — *kwaad*, omdat het een vasten band schept met de Grieksche vrouw, die door haar terugdringing in de samenleving nà den heroïschen tijd werkelijk òf de ons geschilderde Xantippe

329) Zie bij GAIUS, ad XII Tab. (D. 47, 22, 4). De wet omtrent de sodales, de collegia, „quae videtur ex lege Solonis tralata".

330) LIVIUS, Ab urbe III, 33 (blz. 157, ed. Weissenborn). Ofschoon met een overvloed van bewijzen de waarheid van het verhaal omtrent het gezantschap in twijfel is getrokken, toch is voor mijn betoog: „begripsinvloed van het Grieksche op het oer-Romeinsche Recht" de zuivere historische waarheid van weinig waarde; want zeker volgt uit de verhalen van LIVIUS en DIO CASSIUS hun overtuiging, — die de algemeene was, — van een aanpassing aan het Helleensche Recht.

331) HRUZA, Geschichte des R. Gr. Familienr, I, blz. 35 vlg., II, Beilage, blz. 174.
GILBERT, Handbuch, I, blz. 209.
THUMSER, Berl. phil. Wochenschr. (1893), blz. 87.

en Elpenike werd, òf een onbeteekenende gade was, zonder eenige aantrekkelijkheid dan haar lichaam, — *noodzakelijk,* omdat de man den krijger, dien de staat bij het klimmen der jaren of door den dood in hem verloor, moest vervangen, den Goden en zijn eigen gestorven voorvaderen nieuwe, onmiddellijk met hem verbonden aanbidders moest schenken.

Deze meening is veelal die van het volk en de minachting voor de vrouw, zooals de comici vooral die tot uitdrukking brengen, is wel aan de gemiddelde volksmeening ontleend.

STOBBAEUS heeft dan ook een voorraad van deze uitspraken vergaard in zijn Florilegium, waarvan ik slechts een enkele wil citeeren, daar de meeste aanhalingen onbeteekenenden en minderwaardigen iambographen zijn ontnomen:

Δύ' ἡμέραι γυναικός εἰσὶν ἥδισται	Uxor marito dat duos dies dulces
ὅτ' ἄν γαμῇ τις, κἀκφέρῃ τεθνηκυῖαν [332])	Cum sponsa nubit, cumque funus effertur [333])

en MENANDERs waarschuwing om toch vooral niet te denken, dat de rijke vrouw het geluk meebracht, daar haar leelijkheid blijft, maar haar geld gauw verdwijnt.

Πατρῷ ἔχειν δεῖ τὸν καλῶς εὐδαίμονα	Felix relicta quem facit res divitem
τὰ δὲ μετὰ γυναικὸς εἰσιόντ' εἰς οἰκίαν	Nam quae cum uxore veniunt trans limen domus
οὔτ' ἀσφαλῆ τὴν κτῆσιν οὔθ' ἱλαράν ἔχει [334])	Horum nec firma nec suavis possessio est [333]).

---

332) HIPPONAX in STOBBAEUS, Florilegium, LXVIII, 8. Vgl. CHAIREMON, e. t. 22.

333) Metrische vertalingen van HUGO DE GROOT.

334) STOBBAEUS, Flor. LXVIII, 28.

In PHILEMONs woorden, dat het huwelijk een *langdurig, maar niettemin noodzakelijk kwaad* is, ligt het beginsel het duidelijkste.

'Αθάνατόν ἐστι κακὸν ἀναγκαῖον γυνή [335])	Perpetuum et necessarium malum est uxorem ducere [336])

Een analogie voor deze opvatting vinden wij in Rome; AULUS GELLIUS geeft de woorden weer met welke een Romeinsch censor METELLUS MACEDONICUS [337]) den burgers het huwelijk beveelt: „Indien wij het zonder gade stellen konden, Quiriten, zoo zouden wij deze overlast gaarne missen; maar aangezien *de natuur het zoodanig heeft ingesteld,* dat men met haar niet zoo gemakkelijk, *zonder haar echter op geen wijze kan leven,* zoo dienen wij eerder rekening te houden met het voortdurende heil (van den staat), dan met onze vergankelijke lusten" [338]).

METELLUS MACEDONICUS verdedigt dit beginsel in Rome.

De censor wijst nu het volk niet op iets nieuws door te zeggen: het huwelijk brengt zijn lasten mee, maar hij wil bovenal wijzen op de belangen, die

335) STOBBAEUS, Flor. LXVIII, 3.

336) Vgl. ARISTOTELES, Polit. I, 2, en III, 6.

337) GELLIUS, Noctes Atticae, I, 6. vergist zich als hij dezen magistraat METELLUS NUMIDICUS noemt (zie DRUMMAN, II, blz. 20, MARQUARDT, Privatleben I, blz. 71, aant. 4).
Over METELLUS NUMIDICUS, PLINIUS, Hist. Nat. VII, 59.
JÖRS, Ehegesetze d. Aug., blz. 35, aant. 2.

338) Veel eleganter, maar minder woordelijk vertaalt Dr. W. F. KAISER, Rom. Huwelijksgeluk. (Onze Eeuw, blz. 403) de plaats der Noctes Atticae, I, 6. Uit deze wat gesmukte overzetting maakt hij dan echter conclusies, die met den oorspronkelijken tekst niet volkomen in overeenstemming zijn (zie blz. 405 i. f.) Alleen ben ik het volkomen met hem eens, dat bij de „salus perpetua" het woord reipublicae te denken valt. De geleerde schrijver kende blijkbaar de verbetering van deze plaats (Zie aant. 337) niet en fixeert het jaartal van de redevoering ook verkeerd op 102 v. Chr.

boven de burgerlijke staan, de staatsbelangen. En zijn tijdgenooten meenen, dat hij wèl sprak, en het goede punt naar voren bracht. TITUS CASTRICUS [339]) zegt het met deze woorden: „Aliter censor loqui debet, aliter rhetor." Laat de redenaar de menigte meeslepen met mooie woorden en wijdsche beeldspraak. Maar de censor spreke de waarheid. „De molestia igitur cunctis hominibus notissima confessus eaque confessione fidem sedulitatis veritatisque commentus, tum denique facile et procliviter quod fuit rerum omnium validissimum atque verissimum persuasit *civitatem autem salum esse sine matrimoniorum frequentia non posse"*.

Dit idee, dat de staat van zijn burgers het huwelijk eischt, zegt de Athener in PLATOONS Wetten, ik zou bijna zeggen, inleidende het hoogere principe, zooals dat is neergelegd in de daarop volgende zinnen (zie onder III, blz. 97): ‚τὸν γὰρ τῇ πόλει δεῖ ξυμφέροντα μνηστεύειν γάμον ἕκαστον, οὐ τὸν ἥδιστον αὑτῷ' [340]).

Zelfs in den veel lateren tijd drukt zich de leeraar der jonge Christelijke kerk CLEMENS VAN ALEXANDRIË in zijn Stromata zoo uit, alsof voor hem ook de beteekenis des huwelijks in het staatsheil lag en daardoor een burgerplicht werd:

‚Γαμητέον οὖν πάντως καὶ τῆς πατρίδος ἕνεκα καὶ τῆς τῶν παίδων διαδοχῆς καὶ τῆς τοῦ κόσμου τὸ ὅσον ἐφ' ἡμῖν συντελειώσεως' [341]).

Voor SPARTA is deze opvatting van het huwelijk de eenige: de vrouw dient om Spartanen te baren, anders mist zij elk recht. Meerdere broers hebben één vrouw en de oude echtgenoot „leent" zijn gade aan een jongeren vriend, opdat deze een

---

339) GELLIUS, Noctes Atticae, e. l.
340) PLATO, Nomoi, VI, 16 (ed. Astii, blz. 221).
341) CLEMENS ALEX., Stromata, II, 23, (blz. 140, ed. DINDORF).

Spartaanschen burger bij haar verwekke. Ook de Kretenzer vrouwen leefden onder zulke wetten. Dat deze opvattingen het huwelijk niet op een hoogen trap stellen, is maar al te duidelijk [342]) [343]).

Het Natuurbeginsel

II. De tweede opvatting (der Stoïci voornamelijk) stelt het huwelijk voor in een onmiddellijk verband met de natuur, een verheiligde zaaiing. Dat verband blijkt al dadelijk uit de algemeene uitdrukkingen voor de geslachtsgemeenschap en de benamingen der teeldeelen naar den akker en de akkerwerktuigen. Zoo ἀρόω — ik ploeg en ik bevrucht, ἄροτρον ploeg en mannelijk lid, ἄρουρα, akker en moederschoot [344]). Dit gebruik is zelfs zoo algemeen, dat PORSONUS een Menandrischen versregel bij CLEMENS ALEXANDRINUS [345]) zonder opgave van redenen wijzigt van ‚παίδων σπόρῳ τῶν γνησίων' in ‚παίδων

vindt zijn bewijs in de taal.

---

342) Waar de παιδοποιΐα als eenig doel van het huwelijk is gesteld, gelijk in Lacedaemonië, is het in twijfel of het staatsheil-, het noodzakelijkheids-beginsel, of het natuur-beginsel op den voorgrond staat. Het feit, dat man en vrouw al kinderen kunnen hebben, zonder elkaar bij dag gezien te hebben, (PLUTARCHUS, Lycurgus, XV en SCHOEMANN, Griechische Alterthümer, I, blz. 267) het ontbreken van een domicilie van het huwelijk, en van elke religieuse wijding, doen alleen denken aan het natuurlijke, dierlijke element van het huwelijk. Daarentegen staat juist in Sparta in elk opzicht het staatsheil-beginsel op den voorgrond, en verklaart men de boven geciteerde bepalingen uit den wil van den Spartaanschen Staat om krachtige burgers te krijgen. Zelfs de kinderen vallen den Staat ter opvoeding ten deel. Dit wijst weer op het staatsheil-principe, dat hierboven is uiteengezet. Zoo zegt HERMANN: „Zu diesem Ende übernahm der Staat den Knaben, der eigentlich *nach der* Geburt nur ihm sein Leben verdankte u. s. w." (Staatsalterthümer, blz. 98).

343) Vgl. v. WILAMOWITZ MOELLENDORFF, Staat u. Gesellschaft, blz. 94.

344) Meerdere voorbeelden LASAULX, Ehe der Griechen blz. 20 vlg. en aant. 14—21.

HRUZA, Geschichte d. Familienrechts I, blz. 128 en in de in aant. 19 geciteerde epitaphen.

345) Stromata, II, 23, (blz. 137, ed. DINDORRF).

ἐπ' ἀρότῳ γνησίων.' Ofschoon dit zeker den zin niet verduidelijkt, neemt DINDORF, (wiens tekst-kritische talenten bij PAULY-WISOWA [346]) zeer betwijfeld worden) deze conjunctuur wegens de algemeenheid der uitdrukking over [347]).

Een bekende plaats van PLUTARCHUS [348]) noemt de heilige Akker-feesten der Atheners en zegt dan: heiliger dan deze allen is de bezaaiïng des huwelijks en de beploeging tot verwekking der kinderen: ‚Τούτων δὲ πάντων ἱερωτατός ἐστιν ὁ γαμήλιος σπόρος καὶ ἄροτος ἐπὶ παίδων τεκνώσει' [349]).

Dat wij in het Romeinsche spraakgebruik of in de litteratuur analogie mogen vinden, geloof ik in tegenstelling met LASAULX niet: De bekende formule, waarmede de vrouw haar samenhoorigheid met den man uitdrukte: „Ubi [350]) tu Gaius, ego Gaia" [351]), heeft onder de vele verklaringen er een gevonden bij welke gaius van den stam „gav" = βοῦς ἐργάτης = akkerstier zou beduiden [352]). Bij de bestrijding refereer ik mij aan ROSSBACH [353]) en zijn vele naschrijvers en neem voorloopig van hem over de analogie met PLUTARCHUS' ‚ὅπου σὺ κύριος καὶ οἰκοδεσπότης καὶ ἐγὼ κυρία καὶ οἰκοδέσποινα' [354]). Bij de behandeling der huwelijksgebruiken hoop ik uit-

---

346) Ve. CLEMENS ALEXANDRINUS.

347) LASAULX drukt dit uit met de woorden: „In der *uralten hieratischen Formel* bei Eingehung der Ehe, ist dieser Zusammenhang (te weten tusschen huwelijk en akkerbouw) urkundlich erhalten".

348) Coniugalia praecepta, c. 42.

349) Vgl. HRUZA Gesch. des R. Gr. Fam. R., I, blz. 128.

350) Het "Ὅπου σὺ Γαῖος, ἐγὼ Γαΐα vertaalt MARQUARDT, Privatleben, door „Quando" en komt tot geheel andere conclusies.

351) PLUTARCHUS, Quaest. Rom. c. 30. VALERIUS MAXIMUS, X, i. f. QUINCTILIANUS, Inst. Orator. I, 7, 28.

352) KUNTZE, Excurse, bij § 771, blz. 585 en de litteratuur aldaar.

353) Ehe, blz. 355.

354) Quaest. Rom. XXX.

voerig op deze formule terug te komen en mij ook kritisch tegenover ROSSBACH te stellen.

Behoort een onderjukking tot het Rom. huwelijks-ritueel?

Men wijst somwijlen op een plaats van SERVIUS [355]), waar hij een onderjukking der jonge echtelieden in den werkelijken zin als een deel van het huwelijks-ritueel aanwijst. En de PSEUDO-ISIDORUS [356]) neemt dit nog verfraaid over: „Coniuges appellati propter iugum quod imponitur matrimonio coniungendis. Iugo enim nubentes subiici solent propter futuram concordiam, ne separentur." In het algemeen is de Romeinsche ethymologie een zeer zwakke; haar ontleenen wij een lucus a non lucendo, een testamentum, dat van testatio mentis afgeleid moet zijn. Maar bij zulke onschuldige woordverdraaiïngen staan SERVIUS en ISIDORUS niet stil. Om het begrip iungere en den eerenaam JUNO JUGALIS te duiden, stellen zij een huwelijksgebruik als Romeinsch voor, dat niet anders dan peregrinisch, volgens TACITUS [357]) Germaansch is [358]). Reeds BRISSONIUS heeft dit zoo ingezien en de plaats van geen waarde verklaard [359]). De beide Plautinische plaatsen, die

---

355) ad Aen. IV, 16. „Iugali propter iugum, quod imponebatur matrimonio coniungendis. Unde et Iuno Iugalis dicitur."(ed. Leon blz. 250).

356) Orig, IX, 8. Vgl. v. SAVIGNY, Röm. Recht im Mittelalter, II, blz. 74 vlg.

357) Germania, XVIII.

358) Ook in het Grieksch is het begrip „juk," Ehejoch, συζεύγνυς, συζεύξις, algemeen gebruik en zou oorsprong vinden in het te samen spannen van het bruidspaar voor een ploeg, om de gemeenschap van de lasten en nooden aan te duiden. Vgl. nog de Latijnsche uitdrukking „dextras iungere".

In mijn bezit heb ik een Etrurisch potje (afgietsel) waarop de dextrarum iunctio als centrum der huwelijkshandeling afgebeeld is. Zou dit misschien con-iunx ook verklaren? (naar ik meen, is het potje Etrurisch, omdat er een everzwijn op uitgebeeld is, dat tot offer heeft gestrekt. De kop hiervan wordt der echtgenoote vertoond door den priester. (Zie VARRO, de Re Rustica II, 4, 9)).

359) Zie ROSSBACH, Ehe, blz. 354, aant. 1194.

LASAULX [360]) tot de overtuiging brengen, dat ook het Latijn de vergelijking van huwelijk en akkerbouw kent, kunnen dáarom geen bewijs opleveren, omdat PLAUTUS geheel naar Grieksche voorbeelden werkte en in het Latijn tot een woordspeling maakte, wat in het Grieksch een gemeene wijze van uitdrukken was [361]). Wat dus ook zij, alleen de taalkundige aanduidingen mogen niet voldoende geacht worden.

Maar ook de ons overgeleverde meeningen over het huwelijk duiden op dat verband van het huwelijk en de natuur. Zoo erkent de Stoïsche wijsgeer MUSONIUS in den titel Laus nuptiarum bij STOBBAEUS volmondig: „*κατὰ φύσιν δ', εἴ τι ἄλλο καὶ τὸ γαμεῖν φαίνεται εἶναι*" [362]). Meer dan iedere andere zaak volgt het huwelijk de natuur [363]), en zegt hij verderop, het is van zelf sprekend, dat geslacht en geslacht willen verkeeren en daarom hun leven en werken samen willen voeren om zich wederzijds te helpen en met elkaar kinderen te krijgen en op te voeden, opdat hierdoor hun geslacht voortdurend zij. De basis van het huwelijk is dus volgens hem de aandrift om met het andere geslacht te verkeeren, de natuurlijke drang tot voortplanting.

In een veel oudere periode, dan waarin MUSONIUS, leefde, was deze natuurleer over het huwelijk ontworpen. Niet minder scherp dan hij, verklaart zich dan ook reeds XENOPHON in zijn Oikonomikos [364]),

---

360) Ehe b. d. Griechen.

361) Asin. V, 2, 24, „*fundum* alienum arat, incultum familiarem deserit" en Truc. I, 2, 51 vlg.

362) STOBBAEUS, Florilegium, LXVII, 20.

363) De jongere rechts-philosophen zijn veelal van tegengestelde meening; zoo. o. a. V. WILAMOWITZ-MOELLENDORFF, Staat und Gesellschaft, blz. 33. „Die Ehe ist eben etwas ganz andres als der Naturtrieb, der Mann und Weib zusammen führt."

364) VII, 30.

een zoo belangrijk werk, dat Cicero in zijn jeugd het reeds vertaalde [365]). De συζεύγνυς ἀνδρός καὶ γυναικός is evenzeer een gemeenschap op natuurlijk beginsel berustende, als de banden des bloeds een gemeenschap vormen tusschen de kinderen van een huis onderling.

Ook ARISTOTELES, de groote vormer der wetenschap, de kenner van de literatuur en wijsbegeerte zijner voorgangers bij uitnemendheid, staat voor een deel op het standpunt van het huwelijk als natuur-gebod: Door de tweeledigheid van het geslacht is de mensch voor het huwelijk geschapen, is hij eerder een huwelijks-, dan een sociaal wezen. De vereeniging van man en vrouw tot een huwelijk, is de grondslag aller andere verbintenissen; niet de vrije wil der partijen, maar de drang der Natuur is haar oorsprong [366]).

Zonder daarmede een rechtstreeksch, zakelijk verband te willen aanduiden, vermeld ik nog, dat een Thebaansch huwelijksgebruik was, de bruid met een krans der vruchtbaarheid te tooien [367]) en ook de met eikenloof en doornen bekranste παῖς ἀμφιθαλής der Attikers [368]) staat in onmiddellijk verband met de Goden der akkerbouw en het natuurbeginsel.

ULPIANUS' trichotomie van het Recht.

Dit natuur-beginsel heeft ook in Rome zijn weerklank gevonden: De groote Phoenicische rechtsgeleerde DOMITIUS ULPIANUS [369]), die zeer zeker de Stoïsche wijsbegeerte toegedaan was, verdeelde het

---

365) CICERO, de Officiis, II, 24.

366) Eth. ad Nic. VIII, 14. Polit, I, 1, 4 en 6. Cf. CICERO, de Offic. I, 17, 54 en COLUMELLA, de Re Rust. XII, praef. 7 en 8.

367) PLUTARCHUS, Praec. coniug. II, ,'Ἐν Βοιωτίᾳ τὴν νύμφην κατακαλύψαντες, ἀσφαραγωνιᾳ (asperge-loof) στεφανοῦσιν.' De daarop volgende verklaring van PLUTARCHUS is dichterlijk maar onjuist.

368) ZENOBIUS, Prov. III, 98 en de scholiast EUSTHAHIUS op HOMERUS, Odyss. XII, 337.

369) D. I, 1, 3. Inst. 1, 2.

Recht in drie onderdeelen, te weten: het recht eigen aan de Romeinen, het oorspronkelijk peregrinische recht en ten slotte het „ius naturale quod natura omnia animalia docuit." Wat nu zijn volgens ULPIANUS de onderdeelen van het ius naturale: de geslachtsvereeniging van mannetje en wijfje, de verwekking van jongen en het (zoogen en) grootbrengen van deze.

Niets van al deze zaken heeft met het ius iets te maken, evenmin als de spijsvertering of een andere lichamelijke of instinctieve functie van de hoogere dieren. En als ULPIANUS dan de brug wil slaan van deze feiten naar het recht door van de coniunctio maris et feminae te zeggen „quam nos matrimonium appellamus," dan is dit een looze bewering, want de paring op zichzelf behoort niet tot het recht, — in het midden gelaten of voor de dieren al een objectief of subjectief recht kan bestaan. En de paring der menschen is ook dán slechts een matrimonium, wanneer deze geschiedt volgens de regelen van het recht en valt in dit geval noodzakelijk onder een der beide eerste leden der trichotomie.

Een verklaring voor ULPIANUS' drieledige indeeling dient gevonden te worden. De meest algemeene [370]), dat zij dient om den slaven eenig recht te kunnen toekennen, vind ik verwerpelijk, want, terwijl op andere gebieden de slaven in ULPIANUS' leeftijd niet meer geheel als objecten beschouwd werden, bleven zij juist op het gebied van het huwelijk geheel en al rechteloos, hun geslachtsgemeenschap is een contubernium [371]), een

---

370) NAMUR, Cours d'Institutes, Inleiding, blz. 4.

371) C. J. IX, 9, 23. D. h. t. 14, 1; verdere plaatsen bij BRISSONIUS, V°: contubernium.

feitelijke toestand afhankelijk in zijn voortbestaan van 's meesters wil. Over hun kinderen krijgen zij ook niet de minste macht [372]). Voor de toekenning van rechten aan de slaven kan dus de theoretische onderscheiding van ULPIANUS niet gemaakt zijn.

Een goede verklaring dunkt mij deze, dat de natuurleer der Grieken ULPIANUS bekend was, en hij die heeft willen uitdrukken door de geslachtsgemeenschap en de gevolgen daarvan als de meest met de natuur verbondene begrippen tot een „ius naturale" te stempelen. Hoe het zij, door zijn autoriteit heeft het ,κατὰ φύσιν' bestaansrecht gekregen en niet alleen zetten de compilatoren zijne verdeeling van het recht aan het hoofd van de Justiniaansche Digesta [373]), ook in de Institutiones [374]), die in de eerste plaats ter onderwijzing van den jeugdigen rechtsbeoefenaar bedoeld zijn [375]), vindt deze indeeling haar plaats.

Gevolg van ULPIANUS' opvatting is ook, dat MODESTINUS spreekt van *mas* en *foemina* in plaats van *vir* en *uxor* in zijn definitie van het huwelijk, die hieronder breedvoerig ter sprake komt [376]). Ten onrechte richt BROUWER zijn boosheid tegen MODESTINUS, als hij hem dit verwijt: „M. nuptias dixit *maris et foeminae* conjunctionem. Sed minus proprie meo judicio: *mas* enim et *foemina* bruta animantia quoque appellantur" [377]). Het is echter niet op MODESTINUS' hoofd, dat dit verwijt neerkomt; hij, de leerling herhaalt slechts het beginsel

---

372) C. J. V, 5, 3.
373) D. I, 1, 3.
374) Inst. I, 2. pr.
375) C. Imperatoriam, 3 en 4.
376) Zie hieronder blz. 99 vlg.
377) De jure connubiorum, II, 28, 3.

van zijn grooten meester: de „maris et foeminae coniunctio, quam nos matrimonium appellamus".

In zooverre heeft dus ook de Grieksche natuurleer haar invloed doen gelden in Rome. Bovendien zijn uit den aard der zaak vele overoude huwelijksgebruiken een toespeling op de natuur en de vruchtbaarheid der vrouw, en het doel van het huwelijk, die vruchtbaarheid tot uiting te brengen. Als zoodanig wil ik noemen het Etrurische zwijns-offer [378]), het far-offer der confarreatio [379]), waarbij de spelt of de andere substantie, waaruit de offer-koek bestond, de vruchtbaarheid van het zaad beduidde; [men vergelijke de Attische Sesamon-koek [380]) en het maanzaad bij het Joodsche huwelijksritueel] de fax ex spina alba [381]), welke heester (hagedoorn) om zijn vele vruchten bij de Ouden geroemd wordt; de Fescininen [382]), gezangen die ook weerklonken bij Tellurische feesten, en het strooien van de noten (door den bruidegom) [383]), wat eveneens voorkwam bij plechtigheden ter eere van de godin der vruchtbaarheid, CERES [384]).

Het levensgemeenschap-beginsel.

III. De hooge en edele opvatting van het huwelijk als een levensgemeenschap, deeling van lief en leed, die het menschelijk zijn noodzakelijk meebrengt, de positie der echtgenooten als gelijk-

---

378) VARRO, de Re Rust. II, 4, 9.

379) SERVIUS, ad Georgicam, I, 31.

380) PHOTIUS, V°. σήσαμον.

381) FESTUS, de verb. sign., V°. patrimi, V°. rapi solet, V°. fax.

382) HORATIUS, Epist., II, 1, 137. FESTUS, V°. Fescennini.

383) FESTUS, V°. Nuces. VIRGILIUS, Bucolica, Ecl. VIII, 30. PLINIUS, Hist. Nat. XV, 22.

384) ROSSBACH, Ehe, blz. 349, aant. 1180—82. De op de vorige bladzijde gegeven verklaring, dat het werpen der noten de afstandsverklaring van knapen-spelen is, lijkt mij geheel ongegrond.

gerechtigden, de vrouw wegens haar arbeid in, de man wegens dien buiten het huis [385]), is eigendom gebleven der wijsgeeren en zedeleeraren [386]), maar drong niet binnen bij het volk, zooals de positie der vrouw in alle Grieksche staten bewijst.

Eén plaats nog wil ik aanvoeren, welke de volksmeening uitbeeldt en niets van het edele beginsel met zich draagt: ‚τὰς δὲ γὰρ ἑταίρας ἡδονῆς ἕνεκ' ἔχομεν, τάς δὲ παλλακὰς τῆς καθ' ἡμέραν θεραπείας τοῦ σώματος, τὰς δὲ γυναῖκας (matres familias) τοῦ παιδοποιεῖσθαι γνησίως καὶ τῶν ἔνδον Φύλακα πιστὴν ἔχειν' [387]). Wat is de vrouw volgens deze opvatting den man meer dan een wettelijke bijslaap des nachts en een huishoudster daags.

Laat PLATOON zijn „Athener" de woorden in den mond leggen: ‚'Αρχὴ δ' ἐστὶ τῶν γενεσέων πάσαις πόλεσιν ἆρ' οὐχ ἡ γάμων ξύμμιξις καὶ κοινωνία' [388]), ik ben overtuigd, dat de Athener in het werkelijke leven dat woord niet gebruikt had, althans niet zijn beteekenis had doorvoeld. PLATOON zelf, zonder het staatsheil-idee te laten varen, wijst ook hier reeds op het aangaan van de persoons-gemeenschap der echtelieden, wat hij in het zesde boek scherper belijnt met de woorden ‚εἰς τὴν κοινωνίαν ξυνίεναι' [389]). Een andere

---

385) AISCHYLUS, "Επτα ε. Θ. 181 vlg., 215. SOPHOCLES bij STOBBAEUS, Floriligium, 67, 5. Zie THEOPHRASTUS e. l. 85 7. Reeds in den heroischen tijd: HOMERUS, Il. IV, 490 vlg., Od. I, 356 vlg.

386) Overvloed van plaatsen bij LASAULX, Ehe b. d. Griechen, blz. 31 vlg. aant. 19 en vlg. en bij HRUZA, Geschichte des Familienrechts, I, § 10 en de aant. (blz. 125). Zijn samenstelling der schrijvers is onjuist, al komen ook werkelijk bij XENOPHON en MUSONIUS de woorden κοινωνία τοῦ βίου voor, toch zijn hun meeningen over het huwelijk niet parallel te stellen met die van ARISTOTELES en PLUTARCHUS.

387) PSEUDO-DEMOSTHENES, c. Neaer., LIX, 122.

388) Nomoi, IV, 11, ASTIUS, blz. 152).

389) Nomoi, VI, 16, (ASTIUS, blz. 221).

plaats, die de aandacht van de geleerde schrijvers als LASAULX en HRUZA ontsnapt, meen ik wegens haar dichterlijke zegging en haar toch juiste omschrijving van het begrip *κοινωνία τοῦ βίου* te mogen citeeren:

„Het hoogste genot van het huwelijk is in het dagelijksche huis elkaar te zien en door elkaar gezien te worden en de verwekking en opvoeding der kinderen om hun de fakkel des levens over te reiken" [390]).

Wegens het bestek moet ik de plaatsen bij ARISTOTELES [391]), bij den redenaar ISOCRATES [392]), en bij den laten drager der Helleensche kultuur PLUTARCHUS [393]) buiten beschouwing laten.

Eén kwestie moet echter de jurist met den philoloog LASAULX beslechten: Deze meent, dat de uitdrukking ‚*κοινωνία τοῦ βίου*' een wetsformule, door fas of ius voorgeschreven, zou wezen en als zóodanig voortdurend is geciteerd bij de schrijvers, zonder dat hij in deze uitdrukking een categorisch-hoogere opvatting ziet [394]). LASAULX zelve geeft geen bewijsplaatsen, maar als zoodanige beschouw ik o. m. PHINTYS in zijn karakteristieke opstel: ‚*Περὶ γυναικὸς σωφροσύνας*' waar hij zegt: ‚*συνελεύσεσθαι ἐπὶ κοινωνίᾳ βίω τε καὶ τέκνων γενέσει, τᾷ κατὰ νόμον* [395]). Mij dunkt dat dit, „volgens de wet" alleen betrekking heeft op

---

390) Nomoi, VI, 18 (ASTIUS, blz. 273). ‚*Ἐπισκοποῦντάς τε ἅμα καὶ ἐπισκοπουμένους οἰκεῖν, γεννῶντάς τε καὶ ἐκτρέφοντας παῖδας καθάπερ λαμπάδα τοῦ βίου παραδιδόντας ἄλλοις ἐξ ἄλλων.*'

391) Ethica a. Nikom VIII, 12, 7.

392) Nicocles, § 40. (Orationes, ed. BENSELER-BLAS, I, blz. 35).

393) Praecepta coniugalia, c. XXXIV ‚*καὶ γὰρ ὁ Ῥωμαῖος νομοθέτης ἐκώλυσε δῶρα διδόναι καὶ λαμβάνειν παρ' ἀλλήλων τοὺς γεγαμηκότας, οὐχ ἵνα μηδενὸς μεταλαμβάνωσιν, ἀλλ' ἵνα πάντα κοινὰ νομίζωσιν.*' cf. MENANDER's, ‚*κρᾶσις ψυχῶν ὥσπερ καὶ τῶν σωμάτων*'.

394) blz. 33 en passim.

395) STOBBAEUS, Flor. LXXXIV, 61.

het naast-bijstaande begrip, de τέκνων γενέσις, waarmee in overeenstemming is de plaats bij ISIDORUS PELUSIOTA, die luidt: ‚Διὸ καὶ παρ' Ἀθηναίοις ἡ συνάφεια ἡ κατὰ νόμον ἐπ' ἀρότρῳ παίδων ἐλέγετο γίνεσθαι καὶ γονεῖς οἱ τεκόντες καλοῦνται' [396]). In beide plaatsen zijn waarschijnlijk de Γαμικοὶ Νόμοι, de wetten tegen het coelibaat bedoeld [397]). Hoe een Grieksche wetgeving de levensgemeenschap kan hebben voorgeschreven, terwijl bijvrouwen in Attika en bijna in geheel Griekenland veel voorkwamen [398]) en de huwelijkstrouw van de zijde des mans slechts bij tijden en plaatselijk was vereischt, is mij niet duidelijk [399]).

Wat dies ook zij, onmiskenbaar is de invloed dezer beschouwing op de klassiek-juridische der Romeinen. HERENNIUS MODESTINUS geeft in zijn liber primus Regularum een definitie, welke — naar mijn meening, geknot overgenomen in de Justiniaansche Instituten [400]) — in haar oorspronkelijken vorm in de Basiliken herleeft [401]). Bedoelde definitie luidt:

MODESTINUS' definitie van het huwelijk

„*Nuptiae* [402]) *sunt coniunctio maris et feminae*

---

396) Epist. III, 243.

397) Vgl. PLATOON, Nomoi, VI, 16 vlg.

398) MEYER, Röm. Konkubinat, § 2 en de boven geciteerde plaats van den Pseudo-DEMOSTHENES, c. Neaer. LIX, § 122.

399) HRUZA. Inleiding van Gesch. d. Familienrechts, II, Polygamie und Pelikat, blz. 2.

400) Inst. I, 9, 1, „Nuptiae sive matrimonium est viri et mulieris coniunctio, individuam consuetudinem vitae continens."

401) Basil. XXVIII, 4, 1, ‚γάμος ἐστὶν ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς συνάφεια καὶ, συγκλήρωσις τοῦ βίου παντὸς, θείου καὶ ἀνθρωπίνου δικαίου κοινωνία.

402) MODESTINUS en de klassieke juristen in het algemeen onderscheiden nuptiae en matrimonium. Nuptiae is het civielgeldige huwelijk, (iustum, legitimum)matrimonium) tegenover matrimonium, de huwelijks-verhouding iuris gentium. ook wel matrimonium sine connubio genoemd (Collatio. l. M. e. R. IV, 5).

In de Justiniaansche wetgeving zijn beide begrippen geïdentificeerd, zooals o. a. blijkt uit de in aant. 400 hierboven aangehaalde

et *consortium omnis vitae, divini atque humani iuris communicatio* [403]).

In verband met de vermoedelijke beteekenis is de vorm niet zeer schoon, het vet gedrukte woord *et* geeft verkeerdelijk een nevenschikkende plaats aan het consortium omnis vitae, want de meening is ongetwijfeld een vereeniging van man en vrouw *tot* (ad) een algeheele geslachtsgemeenschap. Ook de komma na vitae is een fout en maakt de communicatio bijgesteld aan het voorgaande, terwijl een nevenschikkend verband bedoeld is.

en hare verklaring.

Voor mij zegt de definitie dus: „Het huwelijk is een vereeniging van één man en één vrouw tot een algeheel levensgenootschap en een gemeenschap van goddelijk en menschelijk Recht".

Voor het huwelijk is iure romano weinig anders vereischt dan de consensus en het conubium-inwijderen-zin der partijen, *onscheidbaarheid* bestaat niet [404]) (consortium *omnis* [405]) vitae, vgl. het individua consuetudo vitae der Instituten-definitie), *ondeelbaarheid* alleen voor zoover, dat meerdere huwelijken gelijktijdig niet toegelaten zijn, en huwelijkstrouw een vereischte is [406]).

---

plaats, waarin het „sive" tusschen matrimonium en nuptiae het gelijkstellende „of" is.

Echter vinden wij historisch nog huwelijksvoltrekking, speciaal nuptiae, huwelijksstaat, matrimonium genoemd. (GLÜCK, Erläuterung, Bk. XXII, § 1191, blz. 399 en Bk. XXIII, § 1205, passim).

403) D. h. t. 1.

404) NAMUR, Cours, I, blz. 87. Van tegenovergestelde meening DONELLUS, Comm. iur. civ. XIII, 18.

405) LINGG, de geestelijke opvoeder der Beiersche Prinsen heeft in zijn niet al te wetenschappelijke behandeling van het Rom. huwelijk „ad usum delphini" de goede opmerking gemaakt, dat het woord omnis niet op vita maar op consortium slaat: „Aller Lebensverhältnisse" (Civilehe, blz. 20). Taalkundig is dit echter onjuist.

406) PAULUS, Sententiae, II, 20. „Eo tempore quo quis uxorem habet, concubinam habere non potest." GAIUS, Inst. I, 63.

Bij de zeer gemakkelijke ontbinding van het vrije Romeinsche huwelijk in MODESTINUS' tijd zal ook aan zijn consortium *omnis* vitae niet te veel waarde mogen gehecht worden. Echter is het Romeinsche huwelijk wel een *levensgenootschap*, in zooverre, dat er een *feitelijke maatschappelijke* gelijkstelling volgt na het huwelijk, bv. doordat een arm man met een rijke vrouw getrouwd, niettegenstaande zij misschien van haar grootste vermogensdeel domina blijft en slechts een geringe dos aan haar echtgenoot geeft, toch nooit als een arm man beschouwd wordt gedurende het huwelijk [407]). Deze door het gemeene leven geboden factische gemeenschap vindt ook haar uitdrukking bij ULPIANUS ad Edictum [408]) in de woorden „neque viri servi proprie dicantur, neque uxoris proprie viri: sed quia *commixta familia est et una domus, ita,* etc." [409]).

Door de gelijkheid van stand [410]), de samenwoning [411]), het voeren van denzelfden naam [412]), door de gemeenschappelijke kinderen, op wie de moeder volgens de natuur, de vader volgens de wet rechten heeft, hebben de man en de vrouw

---

407) HASSE, Eheliches Güterrecht, blz. 7. Vgl. PLUTARCHUS, Coniug. Praec. c. XX in fine.

408) D. XXXIX, 5, 1, 15.

409) Vgl. het „quodammodo domina" D. XXV, 2, 1. en, COLUMELLA, de Re Rust. XII, praef. § *7 en 8:* „nihil *conspiciebatur in domo dividuum,* nihil quod aut maritus aut foemina proprium esse juris sui diceret, sed in commune conspiciebatur ab utroque."
Ook ULP. D. XXIV, 3, 22, 7: „Quid enim tam humanum est quam ut fortuitis casibus mulieris maritum vel uxorem viri participem esse".

410) D. XXXIV, 9, 16, 1. D. XXXIX, 5, 31, 1. C. J. XII, 1, 13.

411) D, V, 1, 65. D. L, 1, 38, 3.
Vgl. DERNBURG, Pandekten, III², blz. 9. BRINZ, Pandekten, III², blz. 673, aant. 27.

412) Hierboven blz. 82, aant. 323.

hun levenslot gemeen, althans — en dit voor den tijd van het zedenverval in Rome — is zoo de bedoeling van het instituut des huwelijks.

De zeer oneigen en voor het Romeinsche recht dier dagen beteekenislooze laatste zinsnede der definitie, die de compilatoren bij de paraphrase[413]) van deze gelukkig uit de Instituten weglieten, vond tallooze verklaringen, die dit gemeen hebben, dat allen eerst uiteenzetten wat communicatio divini iuris, dan wat communicatio humani iuris wil zeggen.

Om kort te zijn, die gemeenschap van menschelijk recht wordt dan om en nabij verklaard, zooals ik het consortium en de levensgenootschap heb geschilderd en niettegenstaande het uitdrukkelijke *ius* humanum wordt gewezen op de *feitelijke* eenheid, volgende uit de in aanteekening 410 aangehaalde plaatsen. In hoeverre dit *ius* is, wordt echter veelal niet, of indien wel, onvoldoende bewezen[414]).

De „communicatio iuris divini".

Langer moeten wij verwijlen bij de communicatio iuris divini. Zonder twijfel, zeggen de schrijvers ter eener zijde, bedoelt MODESTINUS het strenge huwelijk, dat in diens tijd, volgens GLÜCK, nog in den coëmptionaal-vorm veel voorkwam[415]), [416]).

---

413) HASSE meent dat de invoeging in Inst. I, 9, 1 tusschen de twee plaatsen bij GAIUS uit „irgend einer klassischen Schrift" is; mij dunkt eerder dat MODESTINUS' definitie Dorotheus, den compilateur van het eerste en tweede boek der Instituten (HUSCHKE) ook wat vreemd en theoretisch in de ooren klonk en deze die daarom paraphraseerde met weglating der „communicatio iuris divini en humani."

414) HASSE, Eheliches Güterrecht, blz. 7 vlg.

GLÜCK, Erläuterung, Bk. XXIII, blz. 136.

Zie ook ZIMMERN, Gesch. des Privatr. I[2], blz. 499.

415) Erläuterung, Bk. XXIII, blz. 131 en de in aant. 66 aangehaalde schrijvers.

416) Zou dan Keizer Gordianus ook nog aan het manus huwe-

Ter andere zijde zeggen er: in het vrije huwelijk kwamen even goed sacra voor en ook hier werd de vrouw de huispriesteres [417]). En dan ontbrandt de strijd of die sacra nu alleen gentilicia zijn, — dan kan de vrouw daarmee in geen verband treden, daar zij in haars vaders of agnaten macht blijft of daaraan, omdat zij vrouw is, geen deel hebben —, òf dat er ook nog sacra familiaria [418]) zijn, onder of zonder toezicht der priesters, tot welke de echtgenoote iure ipso toetreedt, zonder overgang in de gens, in de familie van haar man. Beide partijen vechten voor een onwaarachtige zaak. In MODESTINUS' tijd kwam de manus alleen nog voor „sacrorum causa" bij het pontificale huwelijk. Hierop zou dus wel min of meer de communicatio iuris divini kunnen doelen, maar waarop dan de comm°. iuris humani moet slaan, gezien het ontstaan van het instituut, is mij onbegrijpelijk [419]). Een verband dus met DIONYSIUS' bepaling van de ἱεροὺς γάμους moet ik ontkennen [420]).

Grappig mag ACCURSIUS' verklaring genoemd worden, die gelijkheid van godsdienst voor de echtgenooten afleidt uit de gemeenschap van het ius divinum [421]). De lezing van NOODT [422]), waarin hij een betoog houdt over de overgang der sacra

---

lijk hebben gedacht, toen hij de vrouw „socia rei humanae et divinae" noemde? (C. J. IX, 32, 4.).

417) ZIMMERN, Gesch. des Privatr, I², blz. 498.

VON SAVIGNY, Zschr. f. Gesch Rechtw. II, blz. 402. — Verm. Schriften, I, 8, 5, blz. 199.

418) *Familiaria* niet synoniem met gentilicia, maar met sacra pro singulis hominibus, (LIVIUS, Ab urbe condita, I, 20. V, 52).

419) Hierboven blz. 56 en aant. 186 en 189, ook blz. 57.

420) Ant. Rom. II, 25: ‚Κοινωνὸν ἁπάντων εἶναι χρημάτων τὲ καὶ ἱερῶν'.

421) ACCURSIUS, Commentarius ad Institut, I, 9, Ve „individua" [blz. 67 ed. Guillard (a° 1550)].

422) Probabilia iuris civilis, II, 9.

(ius divinum) tegelijk met de hereditas (ius humanum) doet mij aan de Germaansche „gezamendehand" denken in haar voorstellingswijze en is in het begin der derde eeuw na Christus' geboorte wel ietwat anachronistisch, als daarmee de uit het XII Tafelen-erfrecht voortvloeiende bevoegdheid der vrouw in manu, filiae loco met haar kinderen, voor zoover deze in potestate zijn, mede te erven, bedoeld is [423]).

Met HRUZA [424]) wil ik er op wijzen, dat hoe ook al deze zaken zijn, zij aan het wezen van het huwelijk niets af doen en geen plaats vinden mogen in de omschrijving daarvan.

Maar met dit àlles bleef ik nog de verklaring schuldig van de herkomst der laatste zinsnede.

De beteekenis van de uitdrukking: „ius humanum et divinum."

CICERO, een goede kenner van de Helleensche beschaving en rechten, gebruikt de in Griekenland onophoudelijk zich herhalende woordverbinding θεῖα καὶ ἀνθρώπινα [425]), welke daar ook in het publieke recht bij voortduring voorkomt. De σοφία [426]) is volgens CICERO, de wetenschap der „res divinae et humanae" [427]), de ware vriendschap is de gemeenschap „omnium divinarum humanarumque rerum" [428]) en verder geeft hij nog tal van varianten [429]).

---

423) Zie aant. 419 en de opgestelde perioden omtrent de verhouding van manus en vrij huwelijk hierboven § 7, blz. 54 vlg.

424) Geschichte des Griech. und Röm. Familienrechts, II, Inleiding, blz. 8.

425) C. I. Gr. II, 2554 en 2556.

426) Zelf noemt hij de *sapientia* ook met het Grieksche woord, als om daarmee onmiddellijk het verband met de Grieksche wijsgeeren te indiceeren.

427) De officiis, I, 43, 153.

428) Laelius de amicitia, VI, 20.

429) Zie de Officiis, 17, 54, geciteerd hierboven in aant. 1 en de daar aangegeven plaats uit XENOPHON's Oikonomikos.

MODESTINUS' leermeester, ULPIANUS, zegt dat de rechtswetenschap de kennis, de „notitia" divinarum atque humanarum rerum is [430]), ja lang ná MODESTINUS blijft de expressie en vinden wij nog een afdruk van de *Grieksche begripsschablone* in een constitutie van GORDIANUS: *„uxor est socia rei humanae et divinae"* [431]). Dat het consortium omnis vitae, dat wél een plausibele verklaring vindt en doordacht kan zijn neergeschreven, toch ook een nabootsing van de *κοινωνία παντὸς τοῦ βίου* is, kan niet met zekerheid bewezen worden. Maar toch mag worden aangenomen, dat MODESTINUS, als hij over het huwelijk schrijft, kennis heeft genomen van de zeer verspreide werken van den Stoïcynschen geleerde C. MUSIONIUS RUFUS en ook de Praecepta Coniugalia van PLUTARCHUS niet ongelezen heeft gelaten [432]), waar deze begripsbepaling van het huwelijk voortdurend voorkomt. Te meer daar hij hun taal volkomen meester was, zooals blijkt uit het feit, dat hij zijn eigen werk over de Excusationes [433]) in de Grieksche taal schreef, in welke taal het uittreksel van dit werk in de gelijknamige Digestentitel [434]) voorkomt.

§ 11. Alvorens onze eigen begripsbepaling op te stellen, moeten wij vooreerst nagaan, hoe de hierboven ook voor Rome geconstateerde begrippen zich historisch verhouden. De historische volgorde dezer opvattingen in Rome

430) ULP. D, I, 1, 10, Vgl. Inst. I, 1.
431) C. J. IX, 32, 4.
432) Beide herhaaldelijk in deze § aangehaald.
433) „ἡ παραίτησις ἐπιτροπῆς καὶ κουρατορίας' D. XXVII, 1, 1, pr.
434) D. XXVII, 1. Zie KIPP, Quellen, blz. 142.

Gemeenschap-beginsel in de fasperiode.

Voor den oudsten tijd, toen de vrouw haar positie in de familie had als priesteres van het huis, als voortzetster van het geslacht van den echtgenoot, was haar plaats een aanzienlijke en stond het huwelijk in groot en heilig aanzien [435]): de heilige huishaard vormt het middelpunt der samenleving [436]) en de kinderlooze voelt zich *ἡμιτελής*, een half wezen, daar voor zijn manes geen aanbidders, hem ontsproten, zijn. En er is niets onwezenlijks in DIONYSIUS' „*γυναῖκα γαμετὴν τὴν κατὰ νόμους ἱεροὺς συνελθοῦσαν ἀνδρὶ κοινωνὸν ἁπάντων εἶναι χρημάτων τε καὶ ἱερῶν*' [437]); want het huwelijk — afgezien van den vorm, waarin het voltrokken wordt — is altijd naar de heilige wet der goden, die den man voorschrijven een huis-, een offergemeenschap aan te gaan met de vrouw, de flaminica van zijn lar, van zijn penaten. En als SINTENIS en BRUNS [438]) *νόμους* in *γάμους* wijzigen tegen den overgeleverden tekst in, dan vloeit dit voort uit hun te groote vereering voor het door confarreatio voltrokken huwelijk. Het levensaandeel der vrouw, niet alleen der patricische, der confarreata nupta, was groot en nobel, niettegenstaande haar juridische „hoorigheids"-verhouding [439]) tot den man.

---

435) ROSSBACH, Ehe, blz. 5, i. f. Zie hierboven blz. 17 vlg. aant. 18 tot 22.

436) In het algemeen is dit zoo bij volkeren, die zich pas „gevestigd" hebben. Vgl. LEIST, Graeco-Italische Rechtsgesch. blz. 125, aant. f en blz. 181 over *Ἑστία*, Vesta.

437) DIONYSIUS, Antiquitates Rom. II, 25.

PLUTARCHUS, Coniugalia praecepta, c. XXII over de oude Romeinen: „*Δεῖ τοίνυν μὴ προικὶ, μηδὲ γένει, μηδὲ κάλλει τὴν γυναῖκα πιστεύειν, ἀλλ' ἐν οἷς ἅπτεται μάλιστα τοῦ ἀνδρὸς, ὁμιλίᾳ τε καὶ ἤθει καὶ συμπεριφορᾷ κ. τ. λ.* Zie ook c. XXXIV (hierboven aant. 393).

438) BRUNS, Fontes iur. I, blz. 5 en noot 4.

439) Niet weinig origineel en humoristisch is de uiteenzetting van GUÉRARD, „Histoire du droit privé des Romains", dat er

Met de verslapping van het godsdienstig beginsel en het verval van den staatsgodsdienst, veroorzaakt door de kennismaking met de Grieksche wijsgeerige overpeinzingen eenerzijds [440]), en door de politieke eerzucht van het Romeinsche priesterdom anderzijds [441]) — met de veelvuldige aanrakingen met vreemde volkeren, bij wie de levensstandaard een hoogere was, maar bij wie het huwelijk op een ethisch lager plan stond en wier zeden reeds bedorven waren, tengevolge waarvan de vrouw daar een plaats bekleedt verre minderwaardig aan die der Romeinsche matronae [442]), neemt de eerbied van den Quiriet voor huis en haard, voor zijn

---

bij de patricische vrouw van een hoorigheidsverhouding geen sprake was: „La manus aurait blessé la matrone patricienne." Ergo kenden in den aanvang de plebejers alleen de confarreatio, „en souvenir de l'enlèvement des Sabines" (sic!) Na de XII Tafelen en de versmelting van plebejers en patriciërs, beweert GUÉRARD, is de manus, de hoorigheidsverhouding der vrouw eerst door deze laatsten overgenomen. Vgl. ook voor de bestrijding, die trouwens niet moeilijk is, DUBRULLE, Droits du mari, blz. 32.

440) BECKER-MARQUARDT, Handbuch, IV, Gottesdienst, blz. 64. De invloed der Grieksche wijsbegeerte treedt in Rome het eerst op den voorgrond in de gedichten van ENNIUS († 169 a. Chr. n.) bij CICERO, de Natura Deorum, I, 42, 119 geciteerd. Q. MUCIUS SCAEVOLA als echt Romein, was een groot vijand en bestrijder van deze philosophische godenleer. (zie AUGUSTINUS, de Civitate dei. IV, 27).
Vgl. KRAHNER, Geschichte des Verfalls d. Röm. Staatsreligion, blz. 51 vlg.

441) BECKER-MARQUARDT, Op. cit. blz. 71 vlg.
BENJ. CONSTANT, Du polythéisme Romain, I, blz. 114 vlg
Doordat om politieke redenen — de onvereenigbaarheid met de staatsambten vooral — de priesterschappen der patriciërs onbezet bleven, werden de voorstellingen van de oude goden onduidelijk, de oorspronkelijke adagia van het fas werden niet meer begrepen. De auguren, vroeger wetenschappelijke beoefenaars der voorteekenen, mystificeerden nu uit politieke redenen en bedrogen de menigte. (KUHLENBECK, Entwicklungsgeschichte, I, Instit. blz. 151 en 272.)

442) WEBER, Ehefrau und Mutter in der Rechtsentwicklung passim.

huispriesters tevens, af. De meest onverschillige huwt niet, stelt meer prijs op de afwisseling zijner liefdesbetrekkingen [443]) dan op een vaderschap, dat hem aanbidders voor zijn manen schenkt, en vergenoegt zich met de gedachte, dat agnaten of gentilen zijn sacra wel zullen overnemen [444]).

Wie nog wel aan kroost hecht, neemt een vrouw om kinderen bij te verwekken, van wie hij niets méer eischt en aan wie hij niets méer geeft, zooals SENECA [445]) het uitdrukt: „Nihil est foedius quam uxorem amare quasi adulteram" [446]).

Noodzakelijkheid-beginsel aan het einde der Republiek.

De handhavers der zeden, de censoren, meer en meer de neiging om huwelijken aan te gaan ziende verslappen, vragen den burgers, bij wijze van aanmaning om op woord van waarachtigheid te verklaren of zij wel in wettig huwelijk leven [447]) en

---

443) Ofschoon uit een latere periode is merkwaardig PROPERTIUS' uitroep:

„Tu mihi sola places: placeam tibi, Cynthia, solus:
Hic erit et patrio sanguine pluris amor." (Eleg. II, 7, 10. vlg.)

444) CICERO, de legibus, II, 19, 48. Pro domo, XIII, 35. „hereditates nominis, pecuniae, sacrorum". De overgang der sacra vormt het grondprincipe van het oude erfrecht, zooals o. m. blijkt uit de opgave der redenen voor het instituut der usucapio pro herede bij GAIUS, Instit. II, 55: „Quare autem omnino tam inproba possessio et usucapio concessa sit, illa ratio est *quod voluerunt veteres* maturius hereditates adiri, *ut essent qui sacra facerent*". Vgl. VOIGT, XII Tafelen, blz. 362.

445) Fragmenta, XIII, 85. Zie ook 61 en 84. „Sapiens vir *iudicio* (met zijn verstand) debet amare coniugem, non affectu," etc.

446) Adultera in de bedoeling van vrouw, met wie men een buiten-echtelijke liefdesbetrekking heeft. Het begrip „overspel" of „ontucht" der lex Julia de adulteriis coërcendis van AUGUSTUS is vreemd aan SENECA'S bedoeling.

447) CICERO, de officiis, III, 29, 108: „ex tui animi sententia tu uxorem habes?"

GELLIUS, Noctes Att. IV, 20, 3, en 5. en de bekende plaats over de eerste echtscheiding in Rome, ibid. XVII, 21, 44.

Vgl. MOMMSEN, Staatsrecht, II, Die einzelnen Magistrature, blz 345 vlg.

leggen den ongetrouwden straffen op[448]). Dit alles bewijst, dat de staat het als een groot belang beschouwt om gehuwde burgers te hebben en zich bedreigd gevoelt met een wissen ondergang, indien zijn burgers zich aan dien plicht onttrekken, reden, waarom hij meent, dat die plicht, dat dàt belang van de gemeenschap een strafrechtelijke sanctie behoeft[449]).

Als METELLUS MACEDONICUS[450]), censor in het jaar 623 der Stad, in zijn even welgemeende als merkwaardige toespraak het staatsnutprincipe tot uiting brengt, geeft hij daarmee niet alleen uiting aan zijn persoonlijk gevoelen, niet alleen aan de heerschende meening van zijn dagen, maar AUGUSTUS leest nog bij de verdediging zijner wetten den opstandigen senatoren METELLUS' voortreffelijke oratie voor, zich op deze beroepende om te bewijzen, hoe noodwendig een huwelijk voor den staat, hoe noodwendig een wetgeving als de zijne voor het Romeinsche volk was[451]).

In het midden der tweede eeuw voor Christus' geboorte maakten de Romeinen kennis met de

---

448) VALERIUS MAXIMUS, II, 9. Reeds in 403 a. Chr. n. zouden de consuls CAMILLUS en POSTHUMUS een geldboete hebben opgelegd aan hen, „qui ad senectutem coelibes pervenerunt". Vgl. CICERO, de legibus, III, 3, 7. PLUTARCHUS, Cato maior, XVI.

FESTUS, de Verb. Sign. in h. v°: „*uxorium* pependisse dicitur, qui quod uxorem non habuerit, res populo dedit".

449) „..... der Staat machte(n) die Forderung der Ehe geltend", zegt MARQUARDT, Privatleben, blz. 71 en verwijst hierbij naar een uitspraak van DIONYSIUS, Antiquitates Romanae, IX, 22 en DIO CASSIUS, LVI, 4 en 6.

450) Zie hierboven blz. 87 en de aant. 337 en 338.

GELLIUS, Noctes, Atticae, I, 6.

451) SUETONIUS, Augustus, LXXXIX.

LIVIUS, Ab urbe cond. LIX. Zie JÖRS, Ehegesetze des Augustus, blz. 35 en noot 2.

Het stoïsche natuurbeginsel bij de klassieke juristen.

Grieksche wijsbegeerte: een gezantschap van drie philosophen onder leiding van den stoïcus DIOGENES BABYLONICUS werd van Athene naar den Romeinschen senaat gezonden [452]). Een blijvenden invloed had PANAETIUS van Rhodus, die het voornaamste deel van zijn leven in Rome doorbracht, als gastvriend en leermeester der groote en aanzienlijke Romeinen, SCIPIO, den jongeren, MUCIUS SCAEVOLA, den augur en LAELIUS. Ofschoon niet geheel vrij van Akademischen invloed, is hij wat de moraal betreft in hoofdzaak stoïcus [453]). Dit komt vooral uit in zijn boek over „Wat al dan niet betaamt": ‚Περὶ τοῦ καθήκοντος' [454]), dat de grondslag werd van CICERO's belangrijke werk: *De officiis,* Over de menschelijke plichten en wij hooren dan ook van bladzijde tot bladzijde den stoïschen leefregel weerklinken: „volgt de natuur en haar wetten." Bij SENECA, die op het gebied der wijsbegeerte de voorganger van ULPIANUS [455]) is, vinden wij deze

---

452) GELLIUS, Noctes Attic., VI (VII), 14, 8—11.

453) WAGEMANN, v^e^ Stoïcus in PAULY'S Realencyclopaedie: „PANÄTIUS näherte sich vielfach den Ansichten anderer (niet-Stoïsche) Philosophen, so der platonischen und aristotelischen Ethik".

454) KNIEP, de auteur van de jongste monographie over GAIUS: „Der Rechtsgelehrte Gajus und die Ediktskommentare", blz. 74, schrijft in verband met de naturalis ratio: „Die Hauptquelle und Grundlage für CICERO'S werk de officiis ist die Schrift des PANÄTIUS: ‚Περι τοῦ καθήκοντος'. So wäre denn mit der naturalis ratio ein Stück griechischer Philosophie dem römischen Rechte angegliedert worden."

Zie hierboven mijn meening over het Natuurprincipe in verband met het huwelijk. Daar ik KNIEP'S boek eerst gedurende de correctie kreeg, kon ik in verband met het natuurprincipe bij het huwelijk geen aandacht aan het door mij voorbijgeziene algemeenere begrip der naturalis ratio wijden.

455) Men lette bijv. op hun beider uiting van afkeer van de slavernij, welken zij grondden op de natuurlijke vrijheid van den mensch.

vereering van de natuur en het natuurlijke weer. Hoog is de stelling van het huwelijk, de eerbied voor het huis, de liefde voor het huisgezin niet, slechts als γαμικὸν ζοόν behoeft de mensch een huwelijk aan te gaan, zonder ideaal, zonder liefde [456]). Dat deze opvatting der groote en door hun tijdgenooten hoog-geëerde mannen geen regenereerende werking kon uitoefenen op de Romeinsche samenleving in het algemeen en de huwelijksbeschouwing in het bijzonder mag geen verwondering baren.

De hoogere en edelere beschouwing als een weerklank van de overpeinzingen der edelste Helleensche denkers van de Atheensche Akademeia, van PLATO en ARISTOTELES, vinden wij in de — ik zou bijna durven zeggen — niet-begrepen en niet-doorvoelde, voor de Romeinsche samenleving zeker onware begripsbepaling van HERENNIUS MODESTINUS [457]). Maar voorzeker, niettegenstaande deze de meest tot ons sprekende en meest direct tot ons gekomen opvatting is, vertegenwoordigt zij in geen enkel opzicht den geest uit den tijd van MODESTINUS, die door geen invloeden, noch door AUGUSTUS' wetgeving, nòch door het jonge christelijke beginsel verbeterd was. De wetten van AUGUSTUS op elk gebied misten blijvend gevolg [457]), de losbandigheid nam in weerwil der strenge straffen toe, matronen, vrouwen van goeden huize lieten zich, om ongestraft haar zedeloos bedrijf verder te kunnen voeren, in de lijsten der veile vrouwen inschrijven [458]) en de ongelukkige Vorst

Het levensgemeenschapbeginsel kent het volk van Rome feitelijk niet.

456) Zie blz. 102 en aant. 445.
457) Zie hieronder § 13.
458) TACITUS, Annales, II, 85. Tegen dit misbruik is in een senatus consultum opgetreden, zooals blijkt uit PAPIANUS, D. XLVIII, 5, 11, 2. „Mulier quae evitandae poenae adulterij gratia lenocinium fece-

leerde maar al te duidelijk aan zijn dochter Julia [459]) den zin van HORATIUS': „Quid leges sine moribus vanae proficiunt" [460]) begrijpen. Want de grondvesten voor de wetgeving ontbraken, het oude geloof en de strenge, daarin wortelende zeden der oude Quirieten, kon AUGUSTUS, hoe groot ook zijn macht was, geen ingang meer doen vinden [461]). De betere elementen, die de Roomsche samenleving tot zich trok uit de provincie, gingen ten onder in den poel der onzedelijkheid en liederlijkheid [462]) en de enkele keizers als CLAUDIUS en VESPASIANUS, hoewel zij een meer voorbeeldigen levenswandel voerden, waren niet in staat een tegenwicht te vormen tegen de slechte voorbeelden hunner voorgangers, die op de bevolking een vergiftigenden invloed geoefend hadden [463]).

Het jong-christelijk beginsel.

Ook de jonge christelijke kerk was niet bij machte het huwelijksbeginsel op te voeren en legt alleen nadruk op het zinnelijke element van de echt-verhouding. De kuischheid, met de absolute onthouding van vleeschelijke gemeenschap gelijk gesteld [464]), brengt een nieuw motief voor het coelibaat mee, ofschoon het coelibaat m. i. juist *niet* met Christus' levensleer in overeenstemming is. *Zelfs*

---

rit aut operas suas in scaenam locavit, adulterii accusari damnarique ex senatus consulto potest".

459) DURUY, Histoire des Romains, blz. 695.

Vgl omtrent de vermoede verhouding van Julia en Ovidius Teuffel, Römische Literatur-Geschichte, § 246, 3.

460) Oden, III, 6.

461) Hieronder § 14.

462) TACITUS, Annales, III, 55: „Simul novi homines e municipiis et coloniis atque etiam provinciis in senatum crebro assumpti *domesticam parsimoniam intulerunt.*"

463) MARQUARDT, Privatleben, blz. 78.

464) Feitelijk is dit in lijnrechten strijd met de leer door Jezus Christus gepredikt: Ephes. V, 28 I. Corinth, XI, 12. Over de Gnostische leer, vgl. TISSOT, Mariage, blz. 66 vlg. en 85 vlg.

de enkele kerkvaders en leeraren der kerk, die in het wezen des huwelijks ook het heilige en mooie zien, stellen het coelibaat toch boven het huwelijk. En met AUGUSTINUS en de uit kuische vroomheid zich ontmannenden ORIGENES keeren wij terug tot een modificaat van het noodzakelijkheidbeginsel: het huwelijk is noodig voor het behoud van het menschdom, en wegens zijn noodzakelijkheid niet zondig of althans de minst zondige wijze om te voldoen aan de driften des vleezes.

Slechts bij uitzondering treedt bij de kerkvaders, de dichters en de keizers de opvatting van het huwelijk als levensgemeenschap aan den dag. En nog lang, nadat de bestaansgronden vervallen waren, nadat herhaaldelijk vruchteloos gepoogd was om het euvel te bekampen, blijft naast het huwelijk, in flagranten strijd met het gemeenschapbeginsel, het niet-in-huwelijk-samenleven van man en vrouw een veel voorkomende en geoorloofde gewoonte [465]).

§ 12. In aansluiting aan de historie acht ik, afgezien van de betrekkelijke wijsgeerige waarde, MODESTINUS' omschrijving van het huwelijk niet gelukkig. Behalve het „consortium" vind ik geen enkel der elementen, die het *juridische* huwelijk vormen vermeld.

Toch is het niet juist, wat HRUZA meent, dat een definitie onmogelijk is: „Eine allgemeine Antwort," zegt deze, „die das Wesen der Ehe characterisieren würde, ist unmöglich. Man hat sich seit je bemüht für

---

465) JUSTINIANUS, C. VI, 75, 5. „Sin autem concubina liberae conditionis constituta filiam vel filiam *ex licita consuetudine* ad hominem liberum habita procreaverit, eos etiam cum legitimis liberis ad materna venire bona, rel."

das römische (und heutige) Recht eine Definition der Ehe zu finden und damit ihr Wesen fest zu stellen. All diese Bemühungen sind erfolglos geblieben"....[466]). Slechts met dit deel van zijn meening kan ik meegaan: dat namelijk het huwelijk zeer zelden voldoende is gedefiniëerd. Maar de oorzaak ligt voor de hand: Men heeft het huwelijk altijd voornamelijk uit het oogpunt der ethiek beschouwd, waarmede volgens mijn meening, het minst de rechtsgeleerde onderzoeker rekening te houden heeft in zijn omschrijving. HRUZA, die zelf zoozeer overtuigd is van het rechtskarakter des huwelijks, had het kunnen doen, als hij niet weerhouden was — hij vergeev' mij het woord — door de dwangvoorstelling, dat het onbereikbaar was voor den menschelijken geest. Hij duidt echter wel den juisten weg aan op de laatste bladzijde der inleiding tot het tweede deel van zijn boek door te zeggen: Wil men van het gebied van het recht uit het huwelijk bepalen, dan is het een „Verbindung" van man en vrouw, bij welke zij zich aan de rechtsvoorschriften houden[467]). En nu de rechtsvoorschriften samenstellende kom ik tot de volgende begripsbepaling:

Begripsbepaling van het huwelijk.

Het wettelijke, Romeinsche huwelijk is een op voortduring gerichte levensgenootschap van één man en één vrouw, hiertoe door het recht bevoegd, op de wijze en onder de voorwaarden daartoe voorgeschreven, met het doel kinderen te verwekken, die in wettelijken zin hun beider kinderen zijn.

Ofschoon de afzonderlijke elementen van de defi-

466) HRUZA, Op. cit. II, Inleiding blz. 7.
467) l. c. blz. 10.

nitie reeds grootendeels verspreid behandeld zijn in het bovenstaande, wil ik in het kort nog even herhalen:

Niet voortdurend (omnis vitae), maar *„op voortduring gericht"*, daar den Romein bijna ten allen tijde een echtscheiding vrij stond (zie § 9, no. 3, blz. 66). en haar verklaring.

„Levensgenootschap", als de juistere vertaling van consortium vitae, daar gemeenschap door het spraakgebruik te veel materiëele nuance heeft gekregen.

„Eén man en één vrouw": het Romeinsche huwelijk is van meet af aan een paar-huwelijk, een „Einzelehe" geweest (zie § 9, no. 4, blz. 69).

„Door het recht bevoegd": het ius conubii in den wijderen zin, de bijzondere capaciteit voor deze rechtshandeling vereischt (§ 8, blz. 61 en § 9, no. 2, blz. 65).

„Op de voorgeschreven wijze": deze zeer vage bepaling dient om de verschillende perioden samen te nemen en de moeilijkheid te ondervangen om in de definitie te omschrijven of de huwelijksplechtigheden, als de domum deductio elementen van de huwelijksvoltrekking zijn.

Onder „de voorwaarden door het recht gesteld" wil ik die voorschriften omtrent het huwelijk begrijpen, die noch onder het ius conubii vallen, noch de wijze van huwelijksvoltrekking aangeven. Buiten enkele bijzondere bepalingen [o. a. valt hieronder ook het gesuspendeerde (?) huwelijk der gregale soldaten [468])], is voornamelijk bedoeld de verplichte

468) Zie MEYER, Röm. Konkubinat, blz. 118 en passim: „Unter jenem (den Burgersoldaten) war suspendiertes (?) matrimonium iustum und „legitimes" Konkubinat einbegriffen, die beide nach beëndigter Dienstzeit die rechtliche Wirkung einer vollgültigen Ehe erlangten."

Toestemming van derden.

consensus van derden. Nu redeneert men gewoonlijk [469]): Gebrek aan toestemming is een huwelijksbeletsel, dus de derden-consensus is een deel van het ius conubii, maar m. i. is het de *wet*, die de impedimenta voorschrijft, welke samen het ius conubii vormen, doch niet de persoonlijke wil van den vader of eenigen anderen machthebber. Daarom nog deze bijvoeging in de begripsbepaling.

Daar dit onderwerp eerder niet besproken is, moet ik in het kort even de hoofdlijnen ervan traceeren. Het recht om toestemming te geven tot het huwelijk van zijn kinderen is een vanzelf sprekend onderdeel der vaderlijke macht. Want het is voorzeker het recht van het familiehoofd [470]) om te verklaren, of hij zijn dochter buiten zijn machtssfeer, zijn ervenkring wil laten treden of wel, dat hij zijn schoondochter daarin neptis loco wil opnemen. Vandaar ook dat wegens het grootere belang van de geslachtsvoortzetting in deze gevallen *uitdrukkelijk* moet toegestemd worden door het familiehoofd, terwijl stilzwijgende toestemming (si pater non contradicat) voldoende is bij het huwelijk der dochter, die niet in manu mariti komt en dus niet buiten 's vaders machtssfeer treedt. Belangrijk, maar niet ter plaatse te behandelen, is het vraagstuk, in hoeverre de vrouwen-voogden toestemming moeten geven [471]) en de iudiciaria cognitio [472]) die ingesteld werd om onrechtmatige weigeringen tegen te gaan,

---

469) Zoo ROSSBACH, Ehe, blz. 393 vlg., die de consensus van het familiehoofd in den „Abschnitt" „Das Jus Connubii" behandelt.

470) In de technische beteekenis van machthebber, Gewaltträger.

471) KARLOWA, Römische Rechtsgeschichte, II, blz. 179.

472) De nooit afdoende besproken C. J. h. t. 18.

(vooral van propinqui, indien de vader overleden is, of om eenige andere reden zijn filia niet meer in potestate heeft).

De rechtshandeling tot het aangaan van de boven omschreven levensgenootschap, gemeenlijk huwelijksvoltrekking genoemd, heeft nu op zichzelf moeilijkheden gegeven bij de plaatsing daarvan in het algemeene systeem der rechtshandelingen.

Ik heb mij zeer voorzichtig altijd vergenoegd met deze levensgenootschap te noemen „op een overeenkomst gelijkend", en zeker is sinds de tweede van de bovengeschetste perioden[473]) een door partijen wederzijds verklaarde wilsovereenstemming minstens vereischt.

Is het huwelijk een „overeenkomst"?

Reden, waarom algemeen het sluiten van het huwelijk (nuptiae) aangaan van een *overeenkomst* wordt geheeten. Zonder mij in te laten op het vraagstuk, of het huwelijk wel onder het algemeene, moderne juridische begrip eener overeenkomst valt[474]), moet ik toch zekerlijk op den voorgrond stellen, dat het iure romano niet te brengen is onder het begrip contractus in den strikten zin[475]). Op autoriteit van GLÜCK[476])[477]), neem ik dan ook aan, dat de uitdrukking contractus nooit gebruikt wordt door de

---

473) Zie hierboven § 7, blz. 54 vlg.

474) B. W. a. 1356. j°. 1374 al. 1 evenwijdig aan C. C. 1108 j°. 1134 al. 1.
B. G. B. § 241, 242, 305. Zie de verklaring der §§ bij FISCHER-HENLE, Bürgerliches Gesetzbuch, blz. 148 vlg. en 190 vlg.

475) Instit. III, 13, pr.

476) Erläuterung, Bk. XXIII, blz. 123.

477) Zie ook MITTEIS, Röm. Privatrecht, blz. 147. Uit aant. 32, tweede lid, zou men oppervlakkig het tegendeel lezen, maar uit de voorbeelden van contractus bij obligationes quasi ex contractu blijkt dat ook MITTEIS GLÜCK's opvatting deelt.

Romeinen, wanneer zij van persoonlijke of familierechtelijke verhoudingen spreken. Maar behalve dit, zijn er voor de een-rechtsband-in-het-levenroepende wederzijds verklaarde wilsuitingen meer voorwaarden gesteld, dan aan de bijzondere consensus, die de grondslag van het huwelijk is. Deze soort van wilsovereenstemming (het overeenkomen), die vooral — het publiekrecht buiten beschouwing latende — voorkomt bij familierechtelijke verhoudingen, wordt alleen bij het huwelijk door bijkans alle schrijvers als een „contractus" aangewezen, terwijl niemand er over zal denken de vereenvoudigde adoptio en adrogatio [478]), hoewel evenzeer door een wederzijdsche wilsuiting tot stand gebracht, *overeenkomsten* te noemen. Indien het echter bij deze terminologische zwakheid gebleven was, zou ik er verder geen woord aan wijden. Maar de inlijving van het huwelijk in het Romeinsche contractenstelsel, bracht mee, dat geleerde menschen het ook verder wilden classificeeren. Zoo is in navolging van den grooten DONELLUS [479]) het huwelijk veelal als een vorm van maatschap, een societas rerum opgevat, van welke res de twee voornaamste zijn de convictus en de mutua praestatio officiorum coniugalium.

Volgens DONELLUS is het huwelijk een maatschap,

Maar deze beide genoemde „verplichtingen" vallen toch nooit onder het begrip „res solvenda"

---

478) D. I, 7, 5: „sin autem a patre dantur in adoptionem, in his *utriusque arbitrium* spectando est vel *consentiendo* vel non *contradiciendo*". C. VIII, 47, 4.

479) De jure civili, XIII, 21, 1: „Est vero in coniuges mutua obligatio nuptiarum nomine ex consensu suscepta, non aliter, quam *inter rerum socios* huius ipsius societatis iure consistit ea obligatio duabus his in rebus summis: in convictu interiore, eoquo perpetuo, et in officiorum conjugalium mutua praestatione".

der klassieke verbintenis-definitie, noch onder het begrip van zaak, zooals die ingebracht moet worden in eenige vennootschap. Mag zelfs een abstractie als arbeid een rechtsgeldige bijdrage in een vennootschap zijn, huwelijkstrouw of samenslaap kunnen toch nooit als een praestatie in den wettelijken zin, zooals die voor het bestaan der maatschap noodzakelijk is, beschouwd worden. En zouden DONELLUS en de zijnen een actio pro socio (desnoods in factum of utilis) willen geven als de echtgenooten hun verplichtingen niet meer nakwamen, als de vrouw gehoorzaamheid weigerde, of het domicilie verliet, als de man zijn vrouw verwaarloosde of met andere vrouwen samenleefde of -huisde? [480])

Een andere classificeering van het huwelijk vond ik bij ORTOLAN, wiens Institutenboek langen tijd in Frankrijk *hèt* leerboek voor het Romeinsche Recht was. Meer als curiosum, dan ter bestrijding van zijn meening, waarvan de ongerijmdheid op het eerste gezicht in de oogen valt, zal ik hier zijn opvatting weergeven: Algemeen beweert men, zegt hij, dat de huwelijksvoltrekking geschiedt door

volgens ORTOLAN een reëel contract.

---

480) WINDSCHEID, Lehrbuch des Pandektenrechts, III, blz. 3: „Ehegatten haben gegen einander einen *gerichtlich verfolgbaren Anspruch auf eheliches Zusammenleben*" en teekent daarbij aan: „Nicht nach klassischem (? V.) r. R. wegen der unbedingten Freiheit der Ehescheidung." In de eerste plaats is de vrijheid van echtscheiding maar in een bepaalde periode voor beide echtgenooten geheel vrij en iure Instinianeo lang niet onvoorwaardelijk. Maar hoe dan in het „heutige Recht" het vonnis geëxecuteerd moet worden, kan ik mij niet voorstellen. Of wilde de echtgenoot een schadevergoeding voor het geleden „nadeel" door de weigering van den huwelijksplicht. Mij dunkt, dat dit wel te zeer een pretium affectionis wezen zal.

In de correctie voeg ik toe, dat ik sedert heb gezien, dat ook BRINZ door W.'s ongeloofelijke bewering getroffen is. (Pandekten, III², blz. 678).

de wilsverklaring alleen en dus een consensueele overeenkomst is.

Maar ORTOLAN gelooft daarentegen, dat het „du nombre des contracts réels" is en dat het bestaan van het huwelijk van de *traditio* der vrouw aan den man afhankelijk is [481]). Er volgt voor hem dan ook uit, dat de vrouw „eigendom" wordt van den man, hetzij door de rechtshandeling zelf, of „qu'elle fut acquise, comme toute autre chose mobilière" door usucapio [482]). Hoe geschiedt nu die traditie? Dan krijgen wij een breedvoerig verhaal over de levering door de depositio in conspectu [483]), waarbij „oculis et affectu" [484]) het voorwerp wordt aangenomen door den schuldeischer. Met deze vorm der traditio komt de „levering der vrouw" overeen; niet noodig is, dat zij „corporellement emparée" wordt, maar de solus affectus (accipiendi) zou de traditie der vrouw en dus het huwelijk volledig maken. Op deze wijze zijn de bekende Digestenplaatsen „matrimonium contractum, quod *consensu* intellegitur" [485]) en „nuptias non concubitus, sed *consensus* facit" [486]), verklaard!

Wij zullen maar niet verder de particuliere wijsheid van ORTOLAN verkondigen, te meer daar hij juist de huwelijksscheppende „Realact", zooals de moderne Duitschers de domum deductio kenschetsen, niet in zijn betoog opneemt en terecht beschouwt als „non plus nécessaire à la validité du mariage que

---

481) Les Institutes, I, 195. (3e druk), ook in Themis, X, blz. 496 (1830).

482) Tegen deze meening zie hierboven blz. 16 en aant. 13 en 14.

483) CELSUS, D. XLI, 2, 18, 2, depositio in domo en IAVOLENUS, D. XLVI, 3, 79, depositio in conspectu.

484) PAULUS, D. XLI, 2, 1, 21.

485) SCAEVOLA, D. XXIV, 1, 66, pr.

486) ULPIANUS, D. XXXV, 1, 15 en D. L, 17, 30.

ne le sont de nos jours le voile blanc.... la couronne de fleurs d'oranger.... la fête et le bal qui suivent l'hymenée" [487]).

In het algemeen is het mislukt het matrimonium in het Romeinsch contractensysteem onder te brengen, althans de toegewezen plaats naar behooren waar te maken en de reden ligt voor de hand: Het huwelijk *is* geen contract, geen „obligatorischer Vertrag," maar een bloot overeenkomen met een dòel, dat veel wijder en ruimer is dan de enkelvoudige schuldverhouding, met een vòorwerp, dat verre het begrip „Leistung" overschrijdt. Bovendien is de solubiliteit een de obligatie kenmerkende eigenschap, terwijl het huwelijk juist op stabiliteit gericht is.

Dit alles te zamen vormt de reden, waarom ik in de begripsbepaling het huwelijk heb aangeduid — niettegenstaande ik ten zeerste van de zuiver juridische beteekenis van het huwelijk overtuigd ben — als een „levensgenootschap" een niet vaststaand juridisch begrip in plaats van de consensus op den voorgrond te plaatsen door aan te vangen: „Het legitieme Romeinsche huwelijk is een overeenkomen, waarbij.... enz."

De verklaring van den overeenstemmenden wil der partijen is òf een onderdeel van een der wijzen van huwelijksvoltrekking (IIe en IIIe periode) òf is de huwelijksvoltrekking zelf (IVe en V[e] periode), doch begrenst in geen van beide gevallen bijzonder het gebied van het huwelijk. Om deze reden

487) l. l. blz. 196. Tot mijn dienst staat de 3de druk. Of in den lateren dit barbarisme is weggenomen is mij onbekend. [In de correctie heb ik den 12[den] druk (1882) gekregen, die op dit stuk ongewijzigd blijkt.]

meen ik, dat bij de begripsbepaling de consensus der partijen niet op den voorgrond mag geschoven worden, gelijk in het algemeen de definitie's van het huwelijk doen.

Geslachtsbetrekkingen naast het huwelijk.

§ 13. Naast het legitieme huwelijk, zooals wij dit hierboven uitvoerig omschreven hebben, kent de Romeinsche samenleving van oudsher geslachtsverhoudingen, die ofschoon niet van ephemeeren aard, toch geenszins met het huwelijk gelijk te stellen of te vergelijken zijn.

De lex Numae over de paelex.

Volgens de overlevering zou NUMA POMPILIUS, de grondvester van het fas reeds straf bedreigd hebben tegen vrouwen, die in niet-huwelijksche geslachtsbetrekking tot een man stonden. NUMA sloot haar namelijk uit van bepaalde offerplechtigheden [488]) die slechts der onbesproken mater familias en der virgo (?) vrij stonden, in een wet, welke volgens de philologische reconstructie van CANNEGIETER, die een voortreffelijke monographie over dit onderwerp schreef, luidde: „Peleks asa iounonis nei takitod, sei taket iounonei kseinibos demeisoes akno femina [beter foemina. (V.)] kaiditod" [489]).

Dit „aram Iunonis tangere" is veelal in de trophische beteekenis, als „huwen" verklaard, zoodat de zin van NUMA'S bepaling zou worden: een vrouw, die reeds geslachtsgemeenschap heeft gepleegd, kan alleen na offering van een lam onder zekere vernederende omstandigheden aan Juno

---

488) BRUNS, Fontes iur., I, blz. 8. „Paelex aram Junonis ne tangito; si tangit, Junoni crinibis demissis agnum feminam caedito." Festus. Ve Paelices (ed. BRUNS, Fontes iuris, Scriptores, blz. 21.) GELLIUS, Noctes Atticae, IV, 3, 3.

489) CANNEGIETER, ad legem Numae Pompilii etc, blz. 343. (ed. FELLENBERG, Jurisprud. antiqua, I, blz. 331).

(Pronuba, Iugalis) in het huwelijk treden [490]). Zoo zegt HEINECCIUS in zijn boek over de Augustijnsche wetgeving, dat nog altijd, niettegenstaande de vele latere onderzoekingen op dit gebied, groote wetenschappelijke waarde heeft: „Cui quum rem divinam facere novae nuptae interque sacrificiendum more maiorum, aram tangere solerent: *tangere aram Junonis, idem est, ac nubere vel convenire in manum"* [491]).

Het is zeker dichterlijk den lectus genialis, den θάλαμος als het „altaar der huwelijks-godin Juno" te beschouwen, maar een dergelijke verheven beeldspraak is den pontificalen rechts-adagia volkomen vreemd. Deze zijn voor de praktijk geformuleerd, kernig, gedrongen en siereloos gesteld, zoodat, indien de beteekenis zoo ware, de aanvang van den Numäischen rechtsregel zou zijn om in denzelfden taalvorm te blijven: „Peleks nei noubitod" [492]).

De uitsluiting van offerplechtigheden, een algeheele of gedeeltelijke excommunicatie treedt in het Romeinsche fas herhaaldelijk als sanctie der normen op [493]).

Het begrip „peleks".

Over het Romeinsche begrip „peleks" hebben nu zoowel juristen als philologen een eindeloozen strijd gevoerd. Zonder hier in een algemeene beschouwing eenigszins uivoerig te kunnen wezen,

---

490) Opsomming der schrijvers in dien geest bij GLÜCK, Erläuterung, XXVIII, blz. 397, noot 90 en CANNEGIETER, op. cit., Cap. 3.

491) HEINECCIUS, Ad. leg. Jul. et Pap. Popp. I, 2, 8, blz. 29.

492) Vgl. CANNEGIETER, op. cit., blz. 351.

493) Het θύεσθαι χθονίοις θεοῖς (düs inferis immolari") is m. i. niets dan zulk een uitsluiting van de offerplechtigheden den superis ter eere, evenzoo als het „sacer esto" de vogelvrij-verklaring, de uitsluiting van alle offergemeenschap en uitstooting uit de bescherming der goden beteekent. Vgl. PLUTARCHUS, Romulus, XXII, FESTUS, de Verb. signif., V^e^ *plorare.*

wil ik in het kort toch mijn meening formuleeren: Peleks is oorspronkelijk iedere ontuchtige vrouw, die in buiten-echtelijke geslachtsgemeenschap leeft, echter niet de meretrix, maar alleen zij, die *langdurig* met een man samenleeft.

MASSURIUS SABINUS bericht ons in zijn Memoralia: „Pellicem *apud antiquos* eam habitam quae cum uxor non esset, cum aliquo tamen *vivebat* [494]). Hij zou nu nooit van „vivere cum aliquo" gesproken hebben, zoo hij de voorbijgaande verhoudingen had willen aanduiden, maar overigens maakt hij geen onderscheid, in welke positie de vrouw tot den man staat of zij alleen het lief van een coelebs is of met een legitieme echtgenoote het bed van een getrouwden man deelt.

GNAVIUS FLACCUS in zijn rechtshistorisch werk over het Pontificaal-Recht: „De iure Papiriano", duidt de paelex aan als een vrouw, „quae cum eo *cui uxor sit* corpus misceat [495]) en FESTUS schrijft: „Antiqui" (de rechtsgeleerden vòor AUGUSTUS beteekent het hier volgens MEYER [496]), „proprie eam pellicem nominabant quae *uxorem habenti*, nubebat" [497]).

In historische ontwikkeling.

Er zit ongetwijfeld een historische volgorde in deze begripsbepalingen van SABINUS en FLACCUS, maar de gevolgtrekkingen, die MEYER maakt uit het „apud antiquos" van SABINUS' uiteenzetting zijn niet volkomen juist [498]). Zooals ik hierboven reeds

---

494) PAULUS, D. L. 16, 144.

495) D. l. l.

496) Der römische Konkubinat, blz. 10. Vgl. DU BOIS, De concubinatu apud Romanos, blz. 235 en CICERO, De oratore, I, 40.

497) De Verb. Sign. V° Paelices.

498) Op cit. blz. 11. De overigens zeer te waardeeren geleerde, kent schijnbaar niet juist het aandeel, dat „Paulus de diaken", die „aetate Caroli Magni" leefde, aan FESTUS' boek „de verbo-

zeide, is voor den jong-historischen tijd, waaruit ons de lex Numae is overgeleverd een zeer ruime beteekenis aan het woord peleks te hechten. Aan het einde der republiek ten tijde van FLACCUS heeft het begrip een inkrimping ondergaan en is paelex zuiver en alleen de rivale [499]) van de wettige echtgenoote, die om geld of rang gehuwd is. Zij wordt dan meer en meer de bijzit, „quam Graeci παλλακήν vocant" [500]), [501]).

De Grieksche παλλακή.

De verwijzing der schrijvers naar het Grieksch, zooals in de geciteerde plaats voorkomt en verder bij GELLIUS: „Paelex autem quasi πάλλαξ, id est quasi παλλακίς ut pleraque alia, ita hoc quoque vocabulum de Graeco flexum est" [502]), vloeit voort uit de toevallige overeenkomst der woorden, die tot verwarring aanleiding gaven, te meer daar de comici Grieksche voorbeelden navolgden en de specifiek Romeinsche concubina en amica als „pellex" ten tooneele voeren [503]). Indien men een vergelijking wil maken, zou men één lijn moeten

rum significatione" gehad heeft. Zooals FESTUS een verkorting van M. VERRIUS FLACCUS' verklarend woordenboek maakte, zoo werd hij zelf geëpitomeerd door PAULUS DIACONUS. MEYER doet echter of deze een bij FESTUS aangehaalde schrijver is; hij spreekt althans van een „Definition des Paulus Diakonus *aus* Festus" en begint de definitie met „Paulus D. sagt."

499) In deze beteekenis wordt in een inschrift uit den Keizertijd het lievelingsdochtertje overgankelijk de „paelex" harer moeder genoemd C. I. L. IX, 5771.

500) Dit laatste is waarschijnlijk een aanvullende opmerking, die door PAULUS is geplaatst achter FLACCUS' definitie.

501) De etymologen voeren het Latijnsche woord paelex op het Hebreeuwsche „pielegesh" terug, en meenen dat dit woord onder Phoenicischen invloed zou zijn ontleend.
MOVERS, Phönicische Altert. III, 1, blz. 81.

502) Noctes Att. IV, 3, 3 i. f.

503) PLAUTUS, Cist. I. 1, 28, 29. Merc. IV, 1, 23.

trekken met de heroïsche παλλακίς, ofschoon deze gewoonlijk gekocht werden [504]) en soms in veelheden optraden [505]). De Attische pellex vinden wij voor 't eerst in de Dracontische wetgeving, waarin het recht van dooding gegeven werd, o. m. tegen hem, die overspel pleegde ‚ἐπὶ παλλακῇ ἣν ἂν ἐπ' ἐλευτέροις παισὶν ἔχῃ' [506]). Deze vrouw leefde dus samen met een man, die van haar wettige kinderen wil en ook kan krijgen. Ten tijde der Oratores is zij echter een dienstmaagd [507]) geworden en terecht concludeert HRUZA: „So glaube ich denn sagen zu dürfen, dasz der Pellikat des klassischen Athen kein Rechtsverhältnis mehr war.... Die Pallakie ist ein bloszes thatsächliches Verhältnis geworden, ohne Beziehung und ohne Bedeutung für das Rechtsleben. Daran liegt es wohl auch, dasz παλλακή keine feste technische Bedeutung aufweist" [508]).

De verwijzingen naar de Grieksche pellex voeren ons dus alleen maar op een dwaalspoor.

Het begrip paelex heeft na de Augustijnsche

---

504) HOMERUS, Odys. XIV, 202 vlg. De pellex wordt hier als een „gekochte" gekenschetst. ‚ἐμὲ δ' ὠ ν ή τ η τέκε μήτηρ παλλακίς'.

Op aankoop wijst ook MENANDERS, Phlocius, waarvan de inhoud bij GELLIUS, Noctes Attic. II, 23, 8, „Accesserat dehinc lectio ad eum locum, in quo maritus senex super uxore diviti atque deformi, *quod ancellam* suam .... coactus *erat venumdare* suspectam uxori quasi pelicem". Misschien is echter ook pellex hier uitbreidend gebruikt.

505) HOMERUS, Ilias, IX, 449 en XXIV, 495:

‚Πεντήκοντά μοι ἦσαν, ὅτ' ἤλυθον υἷες 'Αχαιῶν
ἐννέα καὶ δέκα μέν μοι ἰῆς ἐκ νηδύος ἦσαν.
τοὺς δ' ἄλλους μοι 'έτικτον ἐνὶ μεγάροισι γυναῖκες.'

Vgl. HOMERUS, Odys. I, 432 vlg. Te algemeen MEYER, Konkubinat, blz. 14.

506) DEMOSTHENES, c. Aristokr. XXIII, 53.

507) Pseudo-DEMOSTHENES, c. Neair. geciteerd blz. 97.

508) HRUZA, Gesch. des Familienrechts, II, Polygamie u. Pellikat, blz. 93.

wetgeving en de invoering van het concubinaat weer een uitbreiding ondergaan en wordt dan gebruikt in de beteekenis van „ontuchtige", zonder eenig onderscheid in het geslacht van den bedrijver der ontucht, noch in de soort der ontucht of den duur der ontuchtige verhouding. FESTUS zegt op zijn eigen tijd doelend [509]): „Paelices nunc quidem appellantur alienis succumbentes, *non solum feminae sed etiam mares* [510]). Geheel zonder grond beschouwt ZIMMERN deze beteekenis als de oudste" [511]).

De buiten-echtelijke verhouding van man en vrouw vormt een groot gebied voor de cultuurhistorische onderzoekingen, maar voor rechtskundige beschouwingen levert zij tot AUGUSTUS' reformatie-wetgeving niets belangrijks op. In de laatste eeuwen der Republiek neemt de tegenzin tot het huwelijk en de verslapping der huwelijksbanden toe [512]) en kwamen de Romeinen tot het aanknoopen van liefdesbetrekkingen van langeren duur, hetzij in plaats van, òf wel, naast het huwelijk [513]). De wetten van AUGUSTUS stellen aan het concubinaat voorschriften, wraken en bedreigen met straf aan de eene zijde sommige verhoudingen (adulterium, stuprum), terwijl zij daartegenover andere verhoudingen een eenigszins legalen grond-

---

509) MOMMSEN-GRADENWITZ geven den leeftijd van Sextus Pomponius Festus, „secundo tertiove nostrae aurae saeculo" aan.

KIPP, Geschichte der Quellen, blz. 185, laat hem omstreeks 150 p. Chr. n. leven.

510) De Verborum Significatu, V° paelices.

511) Geschichte des Röm. Privatrechts, I², blz. 485.

512) FRIEDLAENDER, Darstellung aus der Sittengesch. Roms, I, 4, blz. 439 vlg.

MARQUARDT, Privatleben, I, blz. 66 en 67 noot 3.

513) PLUTARCHUS, Conjugalia praecepta, XXIX, (ed. cit. blz. 168.) ,Οὐ δύναμαι τῇ αὐτῇ καὶ ὡς γαμετῇ καὶ ὡς ἑταίρᾳ συνεῖναι'.

slag verschaffen (concubium), door personen in zulk één verhouding levende buiten de wettelijke strafbepalingen op coelibaat te stellen en somtijds aan deze verhouding wettelijke gevolgen te koppelen [514]), ofschoon eerst de erfrechtsregeling der concubinen-kinderen van JUSTINIANUS een zoodanig zelfstandig gevolg aan het concubinaat hecht, dat men het daarna pas eenigermate een rechtsverhouding zou mogen noemen [515]).

AUGUSTUS' zedelijkheids-wetgeving.

§ 14. Wij moeten nu alvorens onze aandacht aan het concubinaat verder te wijden, in het bijzonder uit rechtshistorisch oogpunt de wetgeving van AUGUSTUS onder de oogen zien voor zoover zij op het concubinaat en op het huwelijk betrekking heeft.

Reeds meermalen moesten wij in den loop van dit proefschrift op de sociale en ethische toestanden wijzen, aan de eene zijde niet medegaande met hen, die de Romeinsche samenleving als één groot hol van ontucht voorstellen, anderzijds de zedelijke afdwaling en haar invloed op bevolking, samenleving en recht niet uit het oog verliezende.

JULIUS CAESAR had wellicht in navolging van de Grieksche *νομοθέται* [516]), [517]) van wie wij al zeer

---

514) o. a. Bij de concubina-vrijgelatene. D. XXV, 7, 1 en 3.

515) Het erfrecht der concubina en haar kinderen en de legitimatie der uit concubinaat-geborenen. C. V, 27. 8, sqq.

516) MUSONIUS in STOBBAEUS, Florilegium, LXXIII: ,Νομοθέται πολυπαιδίας ἔταξαν γέρα καὶ ἀνδρὶ καὶ γυναικὶ κ.τ.λ.

AELIANUS, Variae historiae, VI, 4. ,Νόμος ἐστὶ τοῖς Σπαρτιάταις τὸν παρασχόμενον υἵους τρεῖς, ἀτέλειαν ἔχειν φρουρᾶς' κ.τ.λ.

en ARISTON (STOBBAEUS, Florileg. ibid.) volgens wien de Spartaansche wet den ἀγαμίος, den coelebs, den ὀψιγαμίος, hem, die te

vroeg Γαμικοὶ Νόμοι ontmoeten —, ziende dat de bevolking van Italië met groote schreden achteruit ging, belooningen uitgeschreven voor de πολυπαιδία [518]), maar de afkeer van het huwelijksleven was sterker, dan dat de schaarsche voordeelen een ommekeer vermochten teweeg brengen of merkbaar eenigen invloed konden uitoefenen.

Na den slag bij Actium, het sterfbed der Romeinsche Republiek, keerde OCTAVIANUS, die thans de rust in het gansche Rijk hersteld had, in Rome terug (29 a. Chr. n.), waar hij, nu de Oorlogstempel gesloten werd, zich kon wijden aan het hoofddoel van zijn leven: de regeneratie van het zedelijk leven.

AUGUSTUS' taak na 29 p. Chr. n.

Tweeledig was die taak: hij moest den inwendigen vrede door wijze staatsinrichting, die in verband met de oude instellingen toch aan de nieuwe omstandigheden aanpaste [519]), bewaren, om daarna

---

laat in 't huwelijk trad en ten slotte het zwaarst den κακογαμίος, hem, die een met de wet strijdig huwelijk sloot, ζημίᾳ τάττει.

517) DIODORUS SICULUS, XV, 87. Of het van CAESAR een navolging der Grieken was, is onzeker, daar ook in Rome vóor CAESAR de „praemia patrum" niet onbekend zijn. Men zie SCIPIO'S rede bij GELLIUS, Noctes Atticae V, 19; uitvoerig HEINECCIUS, ad leges Juliae et Pappia Poppaea, I, cap. 2.

518) DIO CASSIUS, XLIII, 25. CICERO, pro Marc. en CAESARS, Lex agraria (59 a. Chr. n,) waarin bij de akkerverdeeling de cives, die vaders van drie of meer kinderen zijn, bevoorrecht worden. DIO CASSIUS, XXXVIII, 1 vlg. Vgl. SUETONIUS, Caesar, XX.

519) Monumentum Ancyranum, II, regel 12—14 bij MOMMSEN (zie de volgende aantt.) blz. LXXII.

Legibus novi[*s latis et reduxi multa* e]xempla maiorum exolentia iam ex nost[*ra civitate et ipse proposui*] multarum rer[um exe]mpla mutanda posteris.	Εἰσαγαγ[ὼ]ν καινοὺς νόμους ἤδη τῶν ἀρχαίων ἐθῶν καταλυομένα διωρθωσάμεν καὶ αὐτὸς πολλῶν πραγμάτων μείμενα ἐμαυτὸν τοῖς μετέπειτα παρέδωκα.

(De uitgave, die JÖRS, Ehegesetze, van het Monumentum Ancyranum aanhaalt, wijkt zeer af van MOMMSENS tekst, wiens werk hij wel citeert. Welke uitgave hij heeft gebruikt, heb ik niet kunnen ontdekken.)

eerst door een wetgeving loon en straf afwegende, de Romeinen tot het aangaan van huwelijken te nopen en van het plegen van ontucht te weren.

In het Monumentum Ancyranum [520]), waarop ingevolge zijner testamentaire beschikking AUGUSTUS' dagen verheerlijkt zijn, herdenkt hij meer zijn krijgs- en „Verfassungs"-daden dan zijn civiele wetgeving, die na de XII Tafelen de eerste belangrijke civiele legislatie in Rome is [521]).

Het is mij in geen enkel opzicht een raadsel, waarom de oude en grijze AUGUSTUS maar heel weinig van dat groote werk, dat zijn leven vervulde, in het eigen verhaal zijner gestae nederlegde. Hijzelf gevoelde, welke groote gebreken aan zijn leges kleefden, blijkens de herhaalde wijzigingen en aanvullingen, die hij in zijn wetten moest aanbrengen [522]), omdat zich de rechtsaanleg van het volk erop richtte om de bepalingen te ontduiken [523]) en salvis verbis legis haar dwang te ont-

---

520) Zie MOMMSEN, Res gestae divi Aug[i]. ex Mont[is]. Ancyrano et Apolloniensi.

521) TICHELAAR, Beteekenis v. h. Rom. Recht: „460 jaar na de wet der Twaalf Tafelen komen de leges Juliae en Papia Poppaea tot stand en worden in tegenstelling dier wet *novae leges* genoemd, op zichzelf reeds een voldoende bewijs, dat in dien tusschentijd een wettelijke regeling van het privaatrecht niet had plaats gevonden".

522) SUETONIUS, Augustus, XXXIV: „Cumque etiam immaturitate sponsarum et matrimoniorum crebra mutatione vim legis eludire sentiret, tempus sponsus habente coarctavit, divortiis modum imposuit".

DIO CASSIUS, LVI, 14. Daar gedurende den verlovingstijd de verloofden de iura maritorum bezaten, verloofde men zich bij wijze van wetsontduiking met jonge kinderen. Hieraan stelde AUGUSTUS paal en perk, door alleen als sponsalia te kwalificeeren die verhoudingen, waarbij binnen 2 jaren een huwelijk kon volgen, dus met meisjes van 10 jaar ten minste.

523) v. IHERING, Geist, III[3], § 57. Die Schleichwege des Lebens: blz. 261 en 263.

gaan, omdat de senatoren in bijna vijandige houding zich verzetten tegen de „leges acriores" [524]) en hij door uitsteltermijnen [525]) en verzachtingen [526]) zoowel der normen als der sanctie veel van zijn eigen overtuiging opgeven moest. Het lijdt geen twijfel, dat de groote princeps ten volle overtuigd was aan zijn levenseinde, dat zijn zedelijke arbeid een mislukking was,

MONTESQUIEU over de Augustijnsche huwelijkswetten.

Dan treft het des te meer bij MONTESQUIEU den geleerden Franschen schrijver, die heden nog op de Fransche rechtslitteratuur onmiskenbaren invloed oefent, te lezen: „Cette loi d'AUGUSTE (l. Pap. Popp.) fut proprement un code de loix et un corps systématique de tous les réglements qu'on pouvait faire sur ce sujet. On y refondit les loix Juliennes et on leur donna plus de force, elles ont tant de vues, elles influent sur tant de choses qu'elles forment *la plus belle partie des loix civiles des Romains*" [527]). Mij dunkt, dat hij den geest dezer wetgeving niet heeft doorvoeld, anders had hij doorzien, dat de Julische wetten in het minst niet haar doel hebben bereikt en dat zij „tant de choses" beïnvloeden, omdat de princeps niet in staat is rechtstreeks zijn doel: de moreele verheffing der Romeinen, te bereiken [528]). De huwelijkswetgeving van AUGUSTUS slaagt in geenen deele erin, het huwelijk, het familieleven op een hoogeren trap te plaatsen, de huwelijken worden gesloten —

De negatieve werking van de Leges Jul. et P. P.

---

524) SUETONIUS, Augustus, l. c. DIO CASSIUS, LIV, 16.

525) De termijnen van uitstel knoopt JÖRS, Ehegesetze, aan het anonieme „mittlere Gesetz".

526) DIO CASSIUS, LVI, 10.

527) MONTESQUIEU, Esprit des Loix, XXIII, 21. (ed. cit. III, blz. 32).

528) Vgl. KUHLENBECK, Entwicklungsgeschichte, I, Instit: blz. 270, aant. 3.

soms zelfs in schijn [529]) — om niet incapax te worden ten opzichte van open vallende erfdeelen [530]), om niet verstoken te blijven van zekere beambtenprivilege's [531]) en wat dies meer zij [532]). Terwijl in de oude Republiek de vader trotsch was op zijn zoons, zijn erven, hecht hij nu aan kroost, omdat hij door hen economische voordeelen verwerven kan. MARQUARDT zegt dit zeer karakteristiek: „Man schloss nunmehr Ehen, aber nicht um Erben zu haben, sondern nur um Erbschaften zu erlangen" [533]). Inplaats van het te verheffen, drukken de Juliae rogationes het zedelijk peil omlaag [534]): terwijl het vroeger tot lof der vrouw was na den dood van haar echtgenoot hem levenslang te betreuren — „univira coniunx" gelijk de epitaphen zeggen [535]), — wordt zij nu genoopt op „poena legis Juliae" haar rouw — na den tijd noodig om een commixtio sanguinis

---

529) GAIUS, ad leg. Jul. et Pap. D. h. t. 30, „*Simulatae nuptiae* nullius momenti sunt".

TERENTIUS, Andr. I, 1 19 vlg.:

„.... Hoc primum in re hac praedico tibi
Quas credes esse non sunt verae nuptiae" —
„Cur simulas igitur".

Cf. HEINECCIUS, Ad leg. Jul. et. P. P. II, 7, blz. 198.

530) GAIUS, Inst II, 111, 144, 286.

ULPIANUS, Fragm. XIX. 17, XXII. 3. „Latinus Iunianus .... lege Iunia capere hereditatem prohibetur, idem iuris est in persona caelibis propter legem Juliam."

JUSTINIANUS, C. de caducis tollendis (VI, 51) l. unica.

531) DIO CASSIUS, ,*ἔπειτα δέ τοὺς μὲν καὶ ἐπετησίους καὶ κληρωτοὺς εἶναι, πλὴν εἴ τῷ πολυπαιδίας ἢ γάμου προνομία προσείη*', hiermede bedoelend de ontheffing der gehuwde en kinderen hebbende proconsuls (Provinciale regeling van 27 a. Chr. n.) van het loten om de provincie's en het recht van voorkeur aan deze gegeven.

532) Zie de uitvoerige uiteenzetting in JÖRS' dissertatie: Verhältnis der Lex Julia zur Lex Papia Poppea, blz. 20 vlg.

533) Privatleben, blz. 77.

534) Zie V. IHERING, Geist, III, blz. 261. Deze is echter ter zake van een ruime mate van overdrijving niet vrij te pleiten.

535) TERTULLIANUS, de uxore I, 7. Zie BRISSONIUS, de Verb. sign. Ve univira.

te voorkomen [536]) — te vergeten en een nieuw huwelijk aan te gaan. Echtbreuk met goedvinden van echtgenooten, wien de facultas generandi ontbreekt, of die een verachtelijke winst willen maken uit het zedelooze bedrijf hunner vrouwen, is een dadelijk gevolg van AUGUSTUS' wetgeving [537]).

Het grootste euvel, dat de Juliaansche wetten werkelijk tot onzedelijke wetten stempelt, is het delatoren-bedrijf [538]), een minderwaardig middel, waarmede de handhaving dier wetten mogelijk gemaakt werd. Niemand was in zijn huis veilig voor die „handhavers der zedelijkheid", welke zonder schaamte een man aanklaagden, die geen andere vergrijpen zich ten laste had laten komen dan rijk te zijn. Want bij den omvang van het slavenwezen waren er altijd slaven te vinden die omkoopbaar waren [539]), of anders, wanneer zij volgens de

Het delatorenbedrijf.

536) ULPIANUS, Fragm. XIV: „Feminis lex Julia a morte uiri anni tribuit uacationem.... lex autem Papia a morte uiri bienni." De lex Papia Poppaea heeft dus weer bij wijze van verzachting van het principe (zie hierboven blz. 131 aant. 526) den uitersten termijn voor het nieuwe huwelijk der vrouw op twee jaren gesteld.

537) D. XLVIII, 5, 2, 2. 3. 4. De lex Julia de adult. stelt straf op de prostitutie van de echtgenoote.

D. e. t. (8) 9 „Quaestum ex adulterio uxoris suae". D. h. t. (29) 30, 3.

SENECA, de beneficiis I, 9, 4.

538(SCAEVOLA, D. XLVIII 5, 15, 2. „ultra eos (sexaginta) dies *neutrius voluntas* exspectatur"

MARCIANUS, libro singulari de delatoribus, D. XLIX, 14, 18.

Vgl. CALISTRATUS D. e. t. 23.

Ook de andere wetten van AUGUSTUS, de lex Julia sumptuaria (GELLIUS, Noctes Atticae II, 24, 14) kennen het delatorenwezen, niet slechts de lex Papia Poppaea met het oog op de aan den fiscus vallende erfdeelen. In de Justiniaansche Codificatie treffen wij ook de beschrijving van het delatorenbedrijf bij de lex Julia de adulteriis coërcendis, zoo de boven-geciteerde plaats uit SCAEVOLA's Regulae.

539) JUVENALIS, Satyrae IX, 102:

secretum divitis ullum
Esse putas? *servi ut taceant,* iumenta loquentur
Et canis et portes et marmora.

wijze voor de slaven door de lex Julia de adulteriis voorgeschreven op de pijnbank verhoord werden [540]), zich niet ontzagen hun meesters valschelijk te betichten.

Reeds onder keizer TIBERIUS, den opvolger van AUGUSTUS, moest er tegen deze parasieten van de Romeinsche samenleving opgetreden worden. TACITUS schrijft: „Acriora ex eo vincla, inditi custodes (i. e. delatores) et lege Papia Poppaea praemiis inducti, ut, si a privilegiis parentum cessaretur, velut parens omnium populus vacantia teneret. Sed altius penetrabant urbemque et Italiam et, quod usquam civium, corripuerant, multorumque excisi status. Et terror omnibus intentabatur, ni TIBERIUS statuendo remedio quinque consularium, quinque e praetoriis, totidem e cetero senatu sorte duxisset, *apud quos exsoluti plerique legis nexus modicum in praesens levamentum fuere* [541]). Dit „in praesens" heeft betrekking op de latere hernieuwde middelen om de burgers tegen de baatzuchtige en te volijverige handelingen der delatoren te beveiligen [542]).

Wat echter zeker is, AUGUSTUS mag in zijn middelen gefaald hebben, zijn bedoeling en grondgedachten waren nobel. Hoe gaarne had hij niet den ouden vaderlijken godsdienst weer willen doen herleven om het godsdienstig gevoel als basis voor zijn zedewetten te hebben. Maar reeds in de dagen van CICERO was het oude, waarachtige

---

540) Argum. e. D. XLVIII, 5, 18, 4. „In incerto, ut Papinianus respondit (Cf. D. XLVIII, 5, 40, 8.) et est rescriptum, servorum tormenta cessant, quia et lex Julia cessat de adulteriis." Het nauwe verband tusschen de tortuur en AUGUSTUS' wetgeving spreekt er te duidelijker uit. Vgl. D. e. t. 1.

541) Annales, III, 28,

542) SUETONIUS, Nero, X.

De slechte invloed der vreemce cultus.

geloof verdwenen [543]) was de cultus der oude Romeinsche goden voor zoover zij nog doorgevoerd werd, enkel sleur zonder diepere beteekenis, niet meer grondend in de harten van het volk. En daar naast was als een sloopend vergift de aanbidding van exotische goden Rome binnengedrongen, meestal Aziatische [544]) en Aegyptische, wier dienst zich uiterlijk zeer vroom vertoonde, naar inwendig slechts onzedelijks en schandelijks bevatte. Vruchteloos was de strijd door het betere Romeinsche element gevoerd tegen de indringing van Isis. In het jaar 696 der Stad werd de dienst door de Senaat verboden [545]), als een „superstitio turpium et otiosarum", maar de triumviri in het jaar 706 a. U. c. bouwden voor Isis een tempel met openbaren dienst [546]). En of AGRIPPA ook later den dienst buiten de Stad verwees [547]), tot op ALEXANDER SEVERUS vond deze Godin, die voor Rome een verderf was [548]), haar aanbidders openlijk of heimelijk.

---

543) De divinatione, II, 34. Zie KUHLENBECK, Entwicklungsgeschichte, I, Instit. blz. 272.

544) Het begint met de Phrygische Mater Magna-dienst (204 a. Chr. n.). Zie BECKER-MARQUARDT, Handbuch, IV. Gottesdienst blz. 82. Over de Sibyllijnsche Boeken en de XV-viri sacris faciundis aldaar blz. 294 vlg. en 325 vlg.

545) TERTULLIANUS, Apol. VI.

546) DIO CASSIUS, XLVII, 15.

547) DIO CASSIUS, LIV, 6. ,τά τε ἱερά τὰ Αἰγύπτια ἐπεσιόντα αὖθις ἐς τὸ ἄστυ ἀνέστειλεν, (scil. AGRIPPA).

548) Bij voortduring kwamen er schandalen voor, waarin de Isispriesters betrokken waren. DIO CASSIUS, XLII, 36 JOSEPHUS, Antiq. XVIII, 3, 4. Met behulp der Isispriesters wordt een zekere PAULINA door een nobilis onder masker van den hondskoppigen ANUBIS tot ontucht verleid.

Zie BECKER-MARQUARDT, Handbuch, IV, blz. 87. „.... die Bereitwilligkeit, mit welcher die Isispriester die nächtlichen Feiern der Götter zu unsittlichen Zwecken benutzen liessen, erregte fortwährenden Skandal".

Het was den princeps niet mogelijk tegen het werk van de priesters van al deze heiligdommen in, den ouden Staatsgodsdienst te doen herleven. Maar toch blijkt uit alles zijn streven in dien geest; het monumentum Ancyranum vermeldt vele herbouwen van tempels, waarin de oude Goden vereerd werden, door AUGUSTUS' toedoen: „refecitque Capitolium sacrasque aedes numero octaginta duas" [549]). Naast deze naar buiten blijkende handelingen, is het onmiskenbaar, dat hij zich ook in zijn hart één gevoelde met den ouden vromen kultus, onder welks heerschappij de vaderlijke zeden zulk een strenge tucht en eenvoud hadden en het Romeinsche volk zoo krachtig geweest was. Als bewijs hiervoor wil ik aanvoeren zijn afkeerige houding van de goddelijke vereering van zijn eigen persoon. Hij verzette er zich steeds tegen, dat de Augustaldienst staatgodsdienst werd [550]), ofschoon hij natuurlijk niet kon weren, dat in de provinciën keizerkultus bedreven werd, daar werkelijk onder invloed der Oostersche aanbiddingen het geloof aan de goddelijke afkomst des keizers ingang gevonden had [551]).

Hoe gering feitelijk [552]) de invloed van AUGUS-

---

549) MOMMSEN, Res Gestae, LXXXVI (Mon. Anc. Lat. VI, regel 37, „octaginta" is ingevoegd uit Mon. Anc. Gr. XIX, regel 3).

550) BECKER-MARQUARDT. Handbuch IV, blz. 99. „Nach seinem (AUGUSTUS') Tode begann der in der Provincen *bisher geduldete* Dienst des Kaisers Staatscult zu werden". Zie ook blz. 424 vlg.

551) Een bewijs mag het zijn, dat de Alexandrijnsche schippers AUGUSTUS als schutspatroon hadden, PHILO, leg. ad Caium, blz. 784 vlg. BECKER, Handbuch, II, Staatsrecht, 3e Abth., blz. 303.

552) De kerkvaders vonden AUGUSTUS' wetgeving zeer belangrijk. TERTULLIANUS, de exhort: XII, de uxore: I, 5. De keizers MAXIMIANUS en CONSTANTIJN zeggen: „Leges hae vere dicuntur *fundamenta reipublicae*." Panegyricum, II, 4. Vgl. MONTESQUIEU, Esprit, hierboven, blz. 131. Ook werden zij partiëel bij het vol-

TUS' wetgeving was en hoe weinig zij medewerkte tot een verheffing van het zedelijk bewustzijn van het Romeinsche volk, het is zeker de zaak naar den einduitslag alléén beoordeelen, wanneer men deze wetten als opzettelijk onzedelijk en zoo door AUGUSTUS gewild voorstelt [553]).

Het duidelijkst treedt AUGUSTUS' edele bedoeling op den voorgrond, als wij zien, hoe hij voor zijn wetten heeft moeten strijden en gestreden heeft al de jaren van zijn regeering door en voorzeker zou de Romeinsche samenleving er anders en beter uitgezien hebben, zou meer toegankelijk geweest zijn voor de leer van Christus, indien de wetten van den grooten Keizer tot het doel gevoerd hadden, dat hij zich voor oogen had gesteld: de zedelijke verheffing van het Groot-Romeinsche volk door een wetgeving op het huwelijk [554]).

---

trekken van een huwelijk geciteerd. MARTIANUS, Capella, II, 217 (ed. KOPP): „Hunc tabulas dotales vel nuptiales, *ac Papiam Poppaeamque legem sinerent recitari*," zooals bij ons de art. 158, 159, 160, 161, 162 B. W. door den ambtenaar van den burgerlijken stand plegen te worden voorgelezen.

553) Merkwaardig vooral is dat v. IHERING als een der onzedelijkheden aanneemt dat de l. J. et P. P. „Greise und Greisinnen in die Ehe trieb" (GEIST, III[1], blz. 961), terwijl AUGUSTUS zeer wel inziende, dat zulke huwelijken niet in het belang van de zedelijkheid of de volksvermeerdering waren, juist de vrouwen coelibes boven de 50 en de mannen boven de 60 jaren van de poena coelibitatis bevrijdden. Het is toch zeker niet op AUGUSTUS' rekening te boeken, dat onder zijn opvolger TIBERIUS een Senatus consultum (*Persicianum* niet Pernicianum zooals ULPIANUS. Fragmenta, XVI, 3 geeft) de poenae legis Juliae perpetuae maakte. Zie ZIMMERN, Gesch. d. Röm. Privat-Recht, I[2], § 174, blz. 636 vlg.

554) Ik kan het in geenen deele eens zijn met het beeld, dat FERRERO van AUGUSTUS geeft in zijn „Grandeur et décadence de Rome" (vertaling Urb. Mengin). Noch de verontschuldiging van JULIA's levenswijze, noch de onedele motieven aan AUGUSTUS toegeschreven voor al diens handelingen, vind ik in de litteratuur gestaafd.

Gelijk ik in de voorrede heb geschreven, mochten de omstandigheden niet gedoogen, dat ik mijn werk voltooide. Ofschoon ik de bouwstoffen grootendeels heb verzameld, speciaal voor §§ 20 en 21, waartoe ik eenige maanden arbeidde op het juridische seminarie en op de voortreffelijke bibliotheek der Leipziger Hoogeschool aan de hand van de leerrijke aanwijzingen van professor Dr. LUDWIG MITTEIS, ontbreekt mij tijd en gelegenheid tot een mij bevredigende systematische rangschikking en wil ik eindigen met het aangeven van het plan, volgens hetwelk ik oorspronkelijk dit proefschrift had willen voltooien:

§ 15. *a.* Historische en dogmatische uiteenzetting der verschillende huwelijkswetten van AUGUSTUS,

b. in het bijzonder het „mittlere Gesetz" en de tijdsbepaling daarvan.

§ 16. *a.* Het concubinaat na de leges Juliae.

b. De strijd van de Christenkeizers tegen het concubinaat.

c. Historische toetsing van den titel „De concubinis". (D.XXV, 7.).

d. De volksrechtelijke modificatie's.

e. De „Abarten" als soldaten-concubinaat, fornicaat en het opgeschort soldaten-huwelijk.

§ 17. *a.* De ontbinding van het huwelijk, ook in verband met het concubinaat.

b. Titel D.XXIV, 2, de divortiis et repudiis

c. De historische ontwikkeling van het divortium.

d. Ontbinding van de manus.

e. Gevolgen daarvan voor de „persona" van de vrouw.

f. Daarop grondende schijn-handelingen tegen het einde van de Republiek.

g. Augustus tegenover het divortium.

h. Constantinus' wet op de echtscheiding: C. Theod. III, 16, de repudiis, 1.

i. Justinianus' Novellen tegen de echtscheiding met onderling goedvinden.

j. De Romeinsche „kinderwet": C. V, 24, „divortio facto, apud quem liberi morari vel educari debeant".

§ 18. *a.* De rechten en plichten der echtelieden ten opzichte van elkaar, wat betreft hun persoon, volgens het Corpus Iuris.

b. De ontwikkeling daarvan sedert den aanvang der rechts-historie volgens de perioden van § 7 hierboven.

§ 19. *a.* Herkomst der gebruiken bij het aangaan van de manus en van die bij het sluiten van het huwelijk.

b. Het onderlinge verband.

c. Kritiek op Rossbach.

d. De domum deductio en haar juridische (?) beteekenis. Vgl. Hierboven blz. 43.

e. De huwelijksvoltrekking in den lateren Keizertijd. (Voigt, Rechtsgeschichte, III).

§ 20. *a.* Het huwelijk in de provincie's voor zoover geheel of deels op Romeinsch Recht berustend (Weisz, Endogamie).

b. Invloed van het provinciaal Recht (volksrecht) op het tot wereldrecht ontwikkelde Romeinsch Recht, (algemeene beschouwing).

c. Speciaal op het Romeinsche huwelijks-personenrecht.

d. In verband hiermede de donatio ante (propter) nuptias.

e. De inscriptiones, die ons leeren omtrent sub c.

f. Grieksch-Romeinsch en Egyptisch-Grieksch-Romeinsch huwelijks-personenrecht.

g. Kritische bespreking van RÉVILLOUT, HRUZA en MITTEIS te dezer zake.

§ 21. *a.* De tegenwoordige stand der papyrologie en haar beteekenis voor de rechtsgeschiedenis. „Wie uns die zarten braunen Blätter den *„konkreten Tatbestand"* erschliessen", (WENGER). LITTEN, Römisches Recht und Pandekten Recht. WILCKEN-GRADENWITZ, Einführung in die Papyrusurkunden. Het door deze opgerichte, speciale tijdschrift voor papyrologie: Archiv für Papyrusforschung.

b. Wat de kennis der papyri ons leert omtrent de vraagstukken van § 20: MITTEIS, Archiv, I, blz. 183 en 343. (c. f. De „Petition of Dionysa" ed. GRENFELL en HUNT).

Verder o. m. P. Fior: 36 (cf. C. I, 5, 3, 2). Pap. Oxyrh. 237, stadhouderlijke edikten over het huwelijksrecht.

NIETZOLD, Die Ehe in Aegypten zur ptolemäisch-römischen Zeit.

LIJST VAN DE KLASSIEKE BRONNEN.

Blz.

AELIANUS,
Variae Historiae, VI, 4 . 128.

AISCHYLOS,
Agam. 1116. . . . 78.
Septem c. Theben, 181, . 97.
215, . 97.

AUGUSTINUS,
de civ. Dei, IV, 27 . . 107.
de fide et opera, XIX . 69.

ARISTOTELES,
Ethika ad Nikom. VIII,
12, 7. 98.
14 . 93.
Politika, I, 1, 4, 6. . 13, 93.
2 . . . 87.
III, 6 . . . 87.

BASILIKA,
XXVIII, 4, 1 . . . 99.
LX, 21, 56 . . . . 16.

BEDA,
Historia Eccles. V, 10 . 14.

BOËTHIUS,
in Cic. Topica, III, 14. 51, 54.

CAESAR,
de bello Gallico, VI, 23 . 14.

CASSIUS, DIO, zie DIO.

CATULLUS,
Carmina, 56, 81—86, . 32.
61, 5 . . 32.

Blz.

CICERO,
de divinatione, II, 34 . 135.
VIII, 7 . 67.
pro domo, XIII, 35 . . 108.
XLI . . 33.
Laelius, de amicitia, VI, 20 104.
de legibus, II, 19, 48 . 108.
III, 3, 7 . . 109.
pro Murena, XII . 55, 56.
de natura deorum, I. 42,
119 . . . . . 107.
de officiis, I, 17, 54 . 13, 93.
43, 153 . . 104.
II, 24. . . 93.
III, 29, 108. . 108.
XVII, 54, . 12, 104.
de oratore, I, 40, 56. 67, 120.
Phillippica, II, 28 . . 50.
XIII, 16, 33 . 73.
Topica, III . . 40, 51, 55.
ps-Asconius ad in Verrem
II, 1, 91. 76.

CLEMENS ALEXANDRINUS,
Stromata, II, 23. . 88, 89.

COLUMELLA,
de re rustica, XII, praefatio 7 en 8 . 17, 93, 101.

CODEX IUSTINIANUS,
I, 5, de haereticis, 3, 2. 140.
9, de Iudaeis et coelicolis, 7 . . . . 74.
II, 13, de procuratoribus, 21 . . . . 63.
III, 35, mandati, 22pr (lex

Blz.
Anastasiana) . . . 60.
V, 1, de sponsalibus, rel, 26, 2 . . . . . 65.
3, de donationibus ante nuptias, rel, 6. 43.
4, de nuptiis, (h. t.)
, 9. 79, 82.
, 13 . 43.
, 18 . 116.
, 22 . 43.
, 23, 7 . 57.
, 24. 57, 138.
5, de incestis et initulibus nuptiis, 3 . 95.
17, de repudiis et iudicio de moribus sublato, 8, 2 . . 69.
27, de naturalibus liberis, rel, 8 . . 128.
, 10 . . 57.
VI, 24, de heredibus instituendis, 7 . . 73.
51,de caducis tollendis 132.
57, ad S. C. Orphitianum, 5 . . . 113.
58, de legitimis heredibus, 12 . . . 61.
VIII, 47, de patria potestate, 3, 5 . . . 60.
4 . . . 118.
55, de revocandis donationibus, 7 . . 61.
10pr . 60.
IX, 9, ad. l. Iuliam de adulteriis et stupro, 23, . . 94.
30, 1. 69, 74.
32, de crimine expilatae her^is, 4. 103, 105.
35, de iniuriis, 11 . 16.
XII, 1, de dignitatibus, 13. . . 63, 82, 101.

CODEX THEODOSIANUS,
III, 7, de nuptiis, 3 . . 43.
12, de incest. nupt. 2. 4 . . . 65.
16, de repudiis, 1. 69, 138.
, 2 . 69.

Blz.
VII, 13, de tironibus, 6 Gothofredus ad. 83.
IX, 7, ad leg. Iul. de adult. 2 Gothofredus ad. 61.

COLLATIO,
leg. Rom. et Mosaïcarum
III, 1 . . . . . 75.
IV, 5 . . . . . 99.
XVI, 2 . . . . .

Corpus Inscriptionum Graecarum, zie Inscriptiones.
Corpus Inscr. Latinarum, zie, Inscriptiones.

DEMOSTHENES,
c. Aristokr. XXIII, 53 . 126.

pseudo DEMOSTHENES, c. Neairoon, LIX . 97, 99, 126.

DIGESTA,
I, 1, de iustitia et iure, 3 . 93, 95.
10 . . 105.
6, de his qui sui vel al. iuris sunt, 10, 11 . . 60.
7, de adoptionibus, 5 . . 118.
III, 2, de his qui not. inf. 1. . 69, 74.
V, 1, de iudiciis 65. 101.
XVII, 2, pro socio, 63, pr. 60.
XXIII, 1, de sponsalibus, 9 . . 66.
2, de ritu nuptiarum (h. t.), 1 . 53, 68, 100.
5 . 43.
14, 1. 93.
18 . 116.
30 . 132.
(29) 30, 3. 133.
3, de iure dotium, 39, 1 . 65, 66, 79.

Blz.
XXIV, 1, de don. i. vir et ux. 32, 13 . 82.
32, 27 . 66.
66 pr. 83, 120.
2, de divort. et repud. 2, pr. 1. 68.
3, sol. matrim. dos q. p. 22, 7. 101.
XXV, 2, de actione rerum amot. 1 . . 101.
2 . . 60.
3, de agnosc. et et alend. 1, 18. 60.
5 . 60, 138.
7, de concubinis, 1, 3 . . . 128
XXVII, 1, de excusationibus, 1, pr. . 105.
XXIX, 5, de S. C. Silaniano et Claud. 1, 15 101.
XXXIV, 9, d. h. q. ut indign. aufer. 16, 1 . 101.
XXXV, 1, de condic. et demonstr. 1, 14, 43, 120.
XXXIX, 5, de donationibus. 31, 1. . 101.
XLI, 1, de adq. rerum dom. 10 . . 46.
2, de adq v. amitt. poss. 1, 21 . 120.
18, 2 . 120.
XLIII, 30, de liberis exh. 2 . 64.
XLV, 1, de verb. oblig. 134 pr. . . 28.
XLVI, 3, de solut. et liberat. 70 . 120.
XLVII, 2, de furtis, 9 . 16.
10, de iniuriis e. f. libel. 7, 1. . 16.
22, de coll. et corp. 4 . . 85.
XVLIII, 5, ad. legem. Iul. d. adult. 1 . 134.
2, 2. 3. 4. 9 . 133.
11 . 74, 111,
15, 2. . 133.
16, 4. . 134

Blz.
21 . . 47.
22 . 45, 47.
30, 3. . 133.
40, 8. . 134.
24, de cadaveribus punit. 3 . 17.
XLIX, 14, de iure fisci, 18. 133.
23. 133.
L. 1, ad munic. e. d. incolis, 38, 3. 63, 131.
15, de censibus 1, 2. 4. 9 . . 73.
16, de verb. signif. 46 . . 55.
144 . . 124.
195 . . 15.
17, de divers. reg. iur. ant. 30 . 120.
77 . 80.

DIO CASSIUS,
XXXVIII, 1. . . . 129.
XLII, 26. . . . 135.
55. . . . 73.
XLIII, 25. . . . 55
XLVII, 15. . . . 135.
XLVIII, 25. . . . 129.
LIV, 6. . . . 135.
16. . . . 131.
LVI, 4—6, . . . 109.
10. . . . 131.
14. . . . 130.
LXXVII, 9. . . . 73.

DIONYSIUS Halicarnassensis, Antiquitates,
I, 9 . . . . . . 23.
21 . . . . . . 22.
II, 4 . . . . . . 43.
15 . . . . . . 32.
25 . 18, 33. 38, 53, 62, 69. 103, 106.
27 . . . . . . 15.
72 . . . . . . 67.
III, 7 . . . . . . 43.
IX, 22 . . . . . 109.

EUSEBIUS,,
Vita Const, III, 59. . . 69.

Blz.

FESTUS,
de verb. significatu i. v^e
fax . . . . . . 96.
fescinnini . . . . . 96.
nexum. . . . . . 29.
nuces . . . . . . 96.
paelices . . 122, 124, 127.
patrimi . . . . . 96.
plorare . . . . . 123.
praemetium . . . . 43.
pubes . . . . . . 66.
(rapi) simulatur . . 32.
rapi solet . . . . 96.
uxorium . . . . . 109.

GAIUS,
I, 49, 52 . . . . . 42.
55 . . . 36, 42.
62 . . . . . 65.
63 . . . 69, 100.
108 . . . 42, 56.
109 . . . . . 42.
111 . . 28, 54, 57.
112 . . . . . 57.
113 . 29, 30, 56, 57.
114 . . . . . 56.
115a. . . . . 29.
119 . . . . . 30.
136 . . . . . 34.
148 . . . 44, 47.
II, 55 . . . . . 108.
86 . . . . . 46.
103 . . . . . 29.
111, 144, 286 . . 132.
159 . . . . . 44.
III, 134 . . . 75, 76.
41 . . . . . 44.

GELLIUS AULUS,
Noctes Atticae
I, 6 . 87, 88, 109.
II, 23, 8. . . . 126.
24, 14. . . . 133.
VI, 3 . 67, 78, 125.
4 . . . . 28.
20, 3. 5 . . 108.
V, 19. . . . 129.
VI, (VII), 14, 8 . . . 110.
X. 23 . . . . 15.

Blz.

XVI, 2, 7 . .
XVII, 21, 44 . . 67, 108.
XVIII, 6 . . 45, 55.

GOTHOFREDUS zie CODEX THEODOSIANUS.

HOMERUS,
Ilias,
I, 457 v. . . . . 31.
IV, 490 . . . . . 97.
IX, 449 . . . . . 126.
XIII, 382 . . . . . 30.
XXII, 51 . . . . . 30.
XXIV, 495 v. . . . . 126.
Odys: I, 356 . . . . 97.
432 . . . . 126.
Eusthathius
ad XII, 337 . . . 93.
XIV, 102 . . . 125.

HORATIUS FLACCUS,
Epistola, II, 1, 137 . . 96.
Oden, III, 6 . . 67, 112.

INSCRIPTIONES,
C. I. L. IX, 5771 . . 125.
C. I. L. I, 45, 46, 47.
Tabula Bantina . . 22.
C. I. L. I, 43, S. C. de
Bacch analibus. . . 17.
C. I. Gr. 2554, 2556 . . 104.
Monumentum Ancyranum 130.
Lat. II, 12—14 . . . 129.
VI, 37 = Graec. XIX, 3 136.
Orelli, 614, e. a. . . 82.

Institutiones IUSTINIANI,
const. Imperatoriam § 3, 4 95.
I, 1, de iustitia et
iure, 1 . . . 105.
2, de iure nat.
et gent . . 93, 95.
9, de patria potes-
tate 1, 3. 46, 99, 102.
10, de nuptiis (h. t.)
6 (Theoph. ad) . 74.
7 . . . . . 65.
13 . . . . . 57.
III, 13, de obligationi-
bus, pr. . . . 117.

Blz.
IV, 4, de iniuriis, 10 . 16.

IOSEPHUS,
Antiquitates, XVIII. 3, 4, 135.

ISIDORUS PELUSIOTA,
(ed, Migne Patr. Gr.),
Epistola, III, 243 . . 99.

Pseudo ISIDORUS,
Origin. IX, 8 . . . 91.

ISOCRATES,
Nicocles, XL . . . 98.

IUVENALIS, Satyrae,
II, 6, 200 . . . 28.
VI, 142 . . . . 67.
IX, 102 . . . . 133.

LEX XII Tabularum,
Tab. IV . . . . 15.
V . . . . 28.
VI . . . . 54.

LIVIUS, TITUS,
I, 9. . . 23, 31.
10. . . . 31.
15. . . . 25.
20. . . . 103.
32. . . . 22.
III, 33. . . . 86.
IV, 1—6 . . . 27.
V, 52. . . . 103.
XXI, 63. . . . 43.
XXXIX, 8—19. . . 17.
LIX . . . . 100.

MACROBIUS, Saturnalia,
I, 15. . . . 32.
I, 16. . . . 78.

MANU, leges.
II, 67 . . . . 84.
III, 30 . . . . 39.
55 . . . . 84.
103, 114 . . . 84.
V, 148 . . . . 26.

Blz.
VIII, 416 . . . . 26.
IX, 86, 87 . . . 84.
96 . . . . 78.
101 . . . 66, 84.
106 . . . . 78.

MARTIANUS,
Capella, II, 217 . . . 136.

MENANDER,
Fragm., 185 . . . 78.
Zie verder Stobbaeus.

NONIUS,
de compendiosa doctrina
i. v^e^ sacrificantur . . 44.

Novellae JUSTINIANI,
XIV, ne quo i. l. r. r. lenones sint, 1 . . . 76.
XXII, de his, qui secundas nuptias contrahunt, 15, 1, 18 . . . . 69.
XXIV, de praeside seu praetore Pisidiae 1, 2. 58.
LXXIV, qui liberi pro legitimis, rel. 4, pr . . 58.
4, 3 . . 58.
CXVII, de div. cap. et solut. matrim. 4. . . 57.
CXXXIV, de vicariis et feminis adulteris, 11 . 69.

Novellae post-THEODOSIANAE,
Valent. XXXIV, 11 . . 69.
Theod. XII, pr. . . 69.
Major. VI, 9 . . 57.
Sever. I, pr. . . 57.

OVIDIUS,
Fasti I, 662. . . . 43.
II, 555. . . . 44.
V, 487. . . . 44.
Metamorph. X, 15 . . 31.

PAPYRI,
B. P., 3075 . . . 72.
3109 . . . 72.

Blz.

P. Oxyrh. 237 . . 40, 140.
P. Fior. 36 . . . 140.

PAULUS,
Sententiae, II, 20 . . 100.
II, 25 . . 69.

PLATOON,
Nomoi, IV, 11 . . . 97.
VI, 16 . 88, 97, 99.
VI, 18 . . . 98.

PLAUTUS,
Asinaria V, 2, 24 . . 92.
Captivi IV, 2, 109 . . 78.
Cist. I, 1, 28, 29. . . 125.
Truc. I, 2, 51 . . . 92.
Mercator IV, 1, 23 . . 125.

PLINIUS,
Hist. Nat. XV, . . 96.
XXII, 2, 5 . 22.
VII, 59 . . 87.

PLUTARCHUS,
Quaestiones Rom. V . 44.
XXX . 90.
Vitae,
Romulus, XXII 15, 53, 123.
Solon, XV. . 78.
Aemilius Paulus, V. . 67.
Cato Maior, XVI. . 109.
Lycurgus, XV. . 89.
XVIII. . 78.
Moralia, Conjugalia praecepta, II . . . . . 93.
XX . . . . . 101.
XXII . . . . . 106.
XXIX . . . . . 127.
XXXIV . . . 98, 106.
XLII . . . . . 90.

POLYBIUS,
Histor. Kathol. VI, 25 . 22.

PROPERTIUS,
Eleg. II, 7, 18 . . . 108.

Blz.

QUINCTILIANUS,
Instit. Orat. I, 7, 28 . 90.
V, 10 . 40, 55.

SENECA,
Apocol. III . . 73.
de beneficiis, I, 2, 4 . 133.
III, 16 68, 76.
VII, 10, 3 . 76.
fragmenta, XIII, 61, 84, 85, 108.
vita Hadriani, VII . . 76.

SERVIUS,
ad Virgilii Aeneidem,
III, 136 . . . . . 43.
IV, 16 . . . . . 91.
IV, 214 . . . . . 51.
VII, 53 . . . . 66.
XI, 426 . . . . . 45.
ad Georg. I, 31 . . . 96.

STOBBAEUS, Florilegium,
Ariston, 73, . . 128.
Chairemon, 68, 22 . 86.
Hipponax, 68, 8 . 86.
Menander, 68, 28 . 86.
Musonius, 67, 20 . 92.
73, . . 128.
Philemon, 68, 3 . 87.
Phintys, 74, 61 . 98.
Sophocles, 67, 5 . 97.
Theophrastus, 85, 7 . 97.

Tabula Bantina, zie Inscriptiones.

SOZOMENOS,
Historia Eccles. VI . . 70.

SUETONIUS,
Augustus, 15 . . . 17.
34 . . . 130.
89 . . . 109.
Caesar, 20 . . . 129.
42 . . . 13.
52 . . . 69.
80 . . . 73.
Claudius, 23 . . . 80.
Nero, 10 . . . 134.
Octavianus, 40 . . . 73.

Blz.

TACITUS,
Annales, II, 85 . 111.
III, 28 . 134.
55 . 112.
IV, 16.36, 42, 56.
Germania, XVIII . . 91.

TERENTIUS, Andr. I, 1, 19 . 132.

TERTULLIANUS,
Apol. VI . . 135.
de exhort. cast. IV . . 69.
XII . . 136.
de monog. IX . 59, 69.
de uxore I, 5 . 136.
I, 7 . 132.
II, 9. 59, 69.

ULPIANUS,
Fragmenta, III, 3 . . 78.
IV, 1 . . 56.
V, 1, 2. . 42.
2 . . 36.
IX . . . 42.
X . . . 42.
XIV . . . 133.
XVI, 3 . 80, 137.

Blz.
XIX, 17 . . 132.
XXII, 3 . . 132.
14 . 44, 48.

VALERIUS MAXIMUS,
II, 1, 4 . . . . . 67.
II, 9 . . . . . . 109.
VI, 3, 10 . . . . 67.
VII, 7, 4 . . . . 78.
X, i. f. . . . . . 90.

Vaticana Fragmenta 104. 63.

VARRO,
de re rustica II,
4, 9 . . . 23, 91, 96.
de ling. lat. V, 70, (71) . 28.
VII, 105 . 29.

VIRGILIUS, Bucolica,
Ecl. VIII, 30 . . . 96.

XENOPHON,
Oikomikos, VII, 80. 13, 92, 104.

ZOSIMUS,
Historia, IV, 59. . . 57.
V, 28. . . 65.